

MPSC RAJYASEVA

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग

सामान्य अध्ययन - III || बुकलेट - 1

भारतीय अर्थव्यवस्था व संबंधित मुद्दे, समावेशक विकास व संबंधित समस्या,
शासकीय अर्थसंकल्प, कृषी अर्थशास्त्र, उदारीकरणाचे अर्थव्यवस्थेवरील
परिणाम, पायाभूत सुविधा, गुंतवणूक नमुने व मॉडेल्स

अनुक्रमणिका
सामान्य अध्ययन -III (बुकलेट 1)

S. No.	Chapter	Page No.
भारतीय अर्थव्यवस्था व संबंधित मुद्दे (Indian Economy & Related Issues)		
1.	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजनाशी संबंधित मुद्दे	1
2.	भारतातील आर्थिक सुधारणांची उत्क्रांती	12
3.	नियोजनाशी संबंधित मुद्दे	18
4.	संसाधनांचे संकलन	33
5.	वाढ आणि विकास	49
6.	भारतातील रोजगार	61
समावेशक विकास व संबंधित समस्या (Inclusive Growth & Associated Issues)		
1.	सर्वसमावेशक विकास आणि त्यातून उद्भवणारे मुद्दे	73
2.	भारतात सर्वसमावेशक विकास सुनिश्चित करण्यातील आव्हाने	77
3.	वित्तीय समावेश: सर्वसमावेशक विकासाचा कणा	78

शासकीय अर्थसंकल्प (Government Budgeting)

1.	सरकारी अर्थसंकल्प	83
2.	भारतातील अर्थसंकल्पाचा घटनात्मक आधार	83
3.	राज्यघटना आणि FRBM चौकटी अंतर्गत अनिवार्य अर्थसंकल्पीय कागदपत्रे	84
4.	केंद्रीय अर्थसंकल्पाचे सादरीकरण: घटनात्मक प्रक्रिया आणि संसदीय परंपरा	84
5.	रेल्वे अर्थसंकल्प: ऐतिहासिक उत्क्रांती आणि केंद्रीय अर्थसंकल्पात विलीनीकरण	85
6.	अर्थसंकल्पीय भाषण: रचना, आशय आणि वित्तीय संकेत	85
7.	लेखानुदान (Vote on Account): घटनात्मक गरज आणि कार्यात्मक भूमिका	85
8.	केंद्रीय अर्थसंकल्प मंजूर होण्याचे टप्प्याटप्प्याने विवेचन	86
9.	कपात सूचना (Cut Motions)	86
10.	सरकारी अर्थसंकल्पाची संरचनात्मक मांडणी: एक आढावा	87
11.	सरकारी अर्थसंकल्पाचे प्रकार: वित्तीय भूमिका आणि मॅक्रो इकॉनॉमिक संदर्भ	88
12.	अंदाजपत्रकीय तूट: संकल्पना आणि मोजमाप आराखडा	89
13.	भारतातील सरकारी अंदाजपत्रकाचे (बजेटचे) प्रकार: तत्त्वज्ञान, प्रक्रिया आणि प्रशासन अभिमुखता	91

कृषी अर्थशास्त्र (Agro Economics)

1.	भारतीय कृषी क्षेत्र	95
2.	भारताचा अन्न उपलब्धतेपासून शाश्वत अन्नसुरक्षेपर्यंतचा प्रवास	96
3.	देशाच्या विविध भागांतील पीक पद्धती	102
4.	भारतातील सिंचनाचे विविध प्रकार आणि सिंचन व्यवस्था, साठवणूक	110
5.	कृषी उत्पादनांची वाहतूक, विपणन आणि संबंधित समस्या व मर्यादा	116
6.	शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठी ई-तंत्रज्ञान	127
7.	मुख्य कृषी निविष्ठा	130

8.	भारतीय शेतीचे परिवर्तन	138
9.	प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कृषी अनुदाने व किमान आधारभूत किमतीशी संबंधित समस्या	142
10.	सार्वजनिक वितरण प्रणाली	146
11.	भारतातील अन्न सुरक्षा	155
12.	तंत्रज्ञान मोहिमा	168
13.	पशुसंवर्धनाचे अर्थशास्त्र	173
14.	भारतातील अन्न प्रक्रिया	179
15.	पुरवठा साखळी व्यवस्थापन	189
16.	भारतातील भूमी सुधारणा	196
उदारीकरणाचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम (Effects of Liberalization on the Economy)		
1.	अर्थव्यवस्थेवर होणारे उदारीकरणाचे परिणाम	203
2.	भारतातील औद्योगिक धोरणाची उत्क्रांती (१९४८-१९९१)	208
4.	भारतातील निर्गुतवणूक	227
5.	भारतातील औद्योगिक क्षेत्रे	239
6.	भारतातील परकीय थेट गुंतवणूक	258
7.	भारतातील उद्योग सुलभता	261
पायाभूत सुविधा (Infrastructure)		
1.	भारतीय पायाभूत सुविधा	269
2.	ऊर्जा: भारतातील वीज क्षेत्र	270
3.	भारतातील अक्षय ऊर्जा	274
4.	भारतातील बंदरे आणि जहाजबांधणी	279
5.	भारतातील रस्ते पायाभूत सुविधा	281

6.	भारतातील नागरी विमानचालन क्षेत्र (विमानतळ)	283
7.	रेल्वे	285
8.	भारतातील गृहनिर्माण आणि शहरी पायाभूत सुविधा	288
9.	दूरसंचार आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा: नवीन अर्थव्यवस्थेचा कणा	295
10.	भारतातील लॉजिस्टिक क्षेत्र: पुरवठा साखळीचा मुख्य कणा	295
11.	राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा पाइपलाइन (NIP), पीएम गती शक्ती	299
12.	भारताच्या पायाभूत सुविधा क्षेत्रातील अलीकडील आव्हाने	304
गुंतवणूक नमुने व मॉडेल्स (Investment Models)		
1.	गुंतवणूक मॉडेल्स	308
2.	भारतात गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारी उपक्रम	316

भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजनाशी संबंधित मुद्दे

स्वातंत्र्यापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती

दीर्घकालीन वसाहतवादी शासनामुळे भारताला 1947 मध्ये संरचनात्मकदृष्ट्या विस्कळीत, सामाजिकदृष्ट्या दरिद्री आणि संस्थात्मकदृष्ट्या कमकुवत अर्थव्यवस्था वारसाहक्काने मिळाली. तत्कालीन आर्थिक व्यवस्था ही देशांतर्गत विकासासाठी नसून केवळ ब्रिटिश साम्राज्याच्या हितासाठी तयार करण्यात आली होती. याचा परिणाम म्हणून आर्थिक विकास खुंटला होता, उत्पादकता कमी होती, गरिबी मोठ्या प्रमाणावर पसरली होती आणि औद्योगिक क्षमता नगण्य होती. त्यामुळे स्वतंत्र भारतीय राज्यासमोर राष्ट्रनिर्मिती आणि आर्थिक पुनर्रचना असे दुहेरी आव्हान होते. यासाठी विकास धोरण, क्षेत्रांचे प्राधान्यक्रम, राज्य आणि बाजारपेठ यांच्यातील संबंध आणि सामाजिक न्याय यांबाबत जाणीवपूर्वक निर्णय घेणे आवश्यक होते. म्हणूनच, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उत्क्रांतीकडे केवळ एक तांत्रिक प्रक्रिया म्हणून न पाहता, ती वसाहतवादी वारसा, वैचारिक चर्चा, जागतिक प्रभाव आणि देशांतर्गत सामाजिक-राजकीय परिस्थितीने आकार घेतलेली एक धोरण-चालित प्रक्रिया म्हणून समजून घेणे आवश्यक आहे.

वसाहतवादी आर्थिक वारसा: स्वातंत्र्याच्या वेळी असलेली संरचनात्मक विसंगती

- **वसाहतवादी अर्थव्यवस्थेची दिशा:** भारत ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण वसाहतवादी अर्थव्यवस्था म्हणून कार्यरत होती. ती ब्रिटनसाठी कच्च्या मालाचा पुरवठादार आणि ब्रिटिश उत्पादित मालासाठी बाजारपेठ म्हणून वापरली जात होती. यामुळे भारताच्या स्वदेशी आर्थिक प्रगतीऐवजी ब्रिटनचा विकास झाला आणि भारताचा उत्पादक पाया संरचनात्मकदृष्ट्या कमकुवत झाला.
- **संपत्तीचे वहन (Drain of Wealth):** वसाहतवादी शासनाने 'होम चार्जेस', परदेशात पाठवलेला पैसा, असमान व्यापार आणि प्रशासकीय खर्च यांसारख्या माध्यमांतून भारतातील संपत्तीचा एकतर्फी प्रवाह ब्रिटनकडे वळवला. यामुळे भारताला देशांतर्गत गुंतवणुकीसाठी आवश्यक असलेल्या भांडवलापासून पद्धतशीरपणे वंचित ठेवले गेले.

- **असमान व्यापार आणि वि-औद्योगिकीकरण (Deindustrialisation):** ब्रिटिश व्यापार धोरणांनी असमान व्यापार लादला, ज्यामुळे भारताचे वाणिज्य मोडीत निघाले. विशेषतः हातमाग आणि कारागीर क्षेत्रातील पारंपारिक उद्योगांचा नाश झाला. यामुळे मोठ्या प्रमाणावर वि-औद्योगिकीकरण घडून आले आणि पर्यायी औद्योगिक रोजगार उपलब्ध नसल्यामुळे बेरोजगारी वाढली.
- **निर्यात-देणारं प्राथमिक उत्पादन:** वसाहतवादी आर्थिक दृष्टिकोनाने प्राथमिक वस्तूंच्या निर्यातीला आणि ब्रिटिश मालाच्या आयातीला प्राधान्य दिले. अन्नसुरक्षा, औद्योगिक विविधता आणि देशांतर्गत मागणी निर्माण करण्याकडे दुर्लक्ष करून शेतीचे व्यापारीकरण करण्यात आले.
- **वसाहतवादी राज्याचे वित्तीय प्राधान्यक्रम:** महसुलाचा मुख्य वापर सामाजिक किंवा आर्थिक विकासासाठी न करता साम्राज्यवादी संरक्षण गरजा आणि भांडवलाचे वहन करण्यासाठी केला गेला. परिणामी पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य आणि तांत्रिक क्षमतांमध्ये सातत्याने अपुरी गुंतवणूक झाली.
- **सामाजिक क्षेत्राकडे दुर्लक्ष:** ब्रिटिश राजवटीने शिक्षण, आरोग्य आणि लोककल्याण यांकडे अप्राधान्य क्षेत्र म्हणून पाहिले. यामुळे साक्षरतेचे प्रमाण कमी झाले, आरोग्य निर्देशांक खालावले आणि कामगारांची उत्पादकता घटली. या सर्व घटकांनी दीर्घकालीन आर्थिक वाढीच्या संभाव्यतेवर मर्यादा आणल्या.
- **गरिबी आणि मानवी विकास संकट:** स्वातंत्र्याच्या वेळी भारताचा साक्षरता दर केवळ 17% आणि सरासरी आयुर्मान 32.5 वर्षे होते. हे भीषण दारिद्र्य आणि कमकुवत मानवी भांडवल दर्शवत होते, जे जलद औद्योगिक किंवा तांत्रिक परिवर्तनास आधार देण्यास असमर्थ होते.
- **आर्थिक स्थिरता:** विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात एकूण वास्तविक उत्पादन आणि उत्पादकतेमध्ये कोणताही संरचनात्मक बदल दिसून आला नाही. या काळात विकास दर वार्षिक 2% पेक्षा कमी होता.

वसाहतवादी राजवटीत औद्योगिक मागासलेपण

- **औद्योगिक पायाभूत सुविधांचा अभाव:** वसाहतवादी अधिकाऱ्यांनी वीज, वाहतूक, दळणवळण आणि अवजड औद्योगिक पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यास पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. भारत औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत व्हावा असा त्यांचा हेतू नव्हता, तर भारताने केवळ एक अवलंबून असणारी कृषी अर्थव्यवस्था म्हणून राहावे, अशी त्यांची धारणा होती.

- **ब्रिटिश भांडवलाचे वर्चस्व:** बँकिंग, विमा, नौवहन, कोळसा, मळे आणि ज्यूट यांसारख्या महत्त्वाच्या औद्योगिक क्षेत्रांवर ब्रिटिश कंपन्यांचे वर्चस्व होते. यामुळे भारतीय उद्योजकांना दुय्यम स्थान मिळाले आणि स्वदेशी भांडवल संचय प्रक्रियेत अडथळे निर्माण झाले.
- **भारतीय भांडवलदारांचे अवलंबित्व:** उद्योगमुख भारतीय उद्योगपतींना ब्रिटिश व्यावसायिक आणि वित्तीय भांडवलावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून राहावे लागले. यामुळे त्यांची स्वायत्तता, तांत्रिक सुधारणा आणि देशांतर्गत उद्योगांच्या विस्तारावर मर्यादा आल्या.
- **अवजड उद्योगांकडे दुर्लक्ष:** लोखंड आणि पोलाद, यंत्रसामग्री, रसायने आणि ऊर्जा यांसारखे धोरणात्मक उद्योग एकतर अस्तित्वात नव्हते किंवा ते अत्यंत अविकसित होते. यामुळे स्वयंपूर्ण वाढीसाठी आवश्यक असणाऱ्या औद्योगिक पायापासून भारत वंचित राहिला.
- **तांत्रिक परिसंस्थेचा अभाव:** संशोधन आणि विकास, वैज्ञानिक संस्था आणि तांत्रिक नवकल्पना प्रणालींचा भारतात जवळजवळ पूर्णपणे अभाव होता. यामुळे उत्पादकतेत सुधारणा करणे आणि औद्योगिक कौशल्ये आत्मसात करणे कठीण झाले.
- **बाजारपेठेचा मर्यादित विस्तार:** व्यापक गरिबीमुळे लोकांची खरेदी क्षमता कमी होती. औद्योगिक उत्पादनांसाठी व्यवहार्य बाजारपेठ उपलब्ध नसल्यामुळे खाजगी औद्योगिक गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळाले नाही.
- **अपुरे कौशल्य निर्मिती:** वसाहतवादी शिक्षण प्रणालीने तांत्रिक किंवा व्यावसायिक कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित केले नाही. परिणामी औद्योगिकीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या कुशल मनुष्यबळाची तीव्र टंचाई निर्माण झाली.
- **उत्पादनाची संरचनात्मक जडता:** उत्पादनाची रचना जड आणि प्रामुख्याने कृषी क्षेत्रावर आधारित राहिली. उत्पादनात वैविध्य नसल्यामुळे दुष्काळ आणि जागतिक मंदी यांसारख्या धक्क्यांना अर्थव्यवस्था लवकर बळी पडू लागली.

ब्रिटिश राजवटीतील आर्थिक कामगिरी: अनुभवजन्य पुरावे (Empirical Evidence)

- **कमी दरडोई उत्पन्न वाढ:** अँगस मॅडिसन यांच्या मते, 1600 ते 1870 या काळात भारताच्या दरडोई उत्पन्नात कोणतीही वाढ झाली नाही. तसेच 1870 ते 1947 या काळात वार्षिक वृद्धी दर केवळ 0.2% होता, जे दीर्घकालीन आर्थिक स्तब्धतेचे प्रतीक आहे.

- **तुलनात्मक मागासलेपण:** त्याच काळात युनायटेड किंग्डमची वार्षिक वाढ सुमारे 1% होती. यावरून वसाहतवादी सत्ता आणि वसाहत यांच्यातील उत्पन्न आणि उत्पादकतेची वाढती दरी स्पष्ट होते.
- **भीषण गरिबीचे निदर्शक:** 1899 मध्ये ₹18 आणि 1895 मध्ये ₹39.5 (चालू किमतीत) असलेले दरडोई उत्पन्नाचे अंदाज भारतीय जनतेमधील गरिबीची खोली आणि आर्थिक सुरक्षेचा अभाव दर्शवतात.
- **दुष्काळ आणि साथीचे रोग:** एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस वारंवार पडलेले दुष्काळ आणि रोगांच्या साथींमुळे वसाहतवादी प्रशासनाची अनारस्था स्पष्ट झाली. उपजीविका, अन्नसुरक्षा आणि सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण करण्यात प्रशासन अपयशी ठरले.
- **सामाजिक-आर्थिक बेजबाबदारपणा:** वसाहतवादी सरकारने मानवी जगण्यापेक्षा साम्राज्याची स्थिरता जपण्याला प्राधान्य दिले आणि जनहितार्थ कल्याणाकडे पद्धतशीरपणे दुर्लक्ष केले. यामुळे प्रतिबंध करता येण्यासारख्या मृत्यूंचे आणि मानवी हालअपेष्टांचे प्रमाण वाढले.
- **चक्रविरोधी धोरणाचा अभाव (Lack of Counter-Cyclical Policy):** समकालीन पाश्चात्य अर्थव्यवस्थेच्या विपरीत, वसाहतवादी राज्याने संकटाच्या वेळी शेती किंवा उद्योगाला स्थैर्य देण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेप केला नाही, ज्यामुळे आर्थिक घसरण अधिक तीव्र झाली.
- **विकासात्मक दृष्टीचा अभाव:** आर्थिक धोरणे विकासात्मक नसून शोषक स्वरूपाची होती. संरचनात्मक परिवर्तन किंवा सर्वसमावेशक विकासासाठी कोणताही दीर्घकालीन दृष्टिकोन ठेवला गेला नव्हता.
- **रुजलेली विषमता:** वसाहतवादी धोरणांमुळे प्रादेशिक, क्षेत्रीय आणि वर्गीय विषमता अधिक गडद झाली. यामुळे अशा संरचनात्मक असंतुलनाची निर्मिती झाली जी स्वतंत्र भारताला तातडीने सोडवणे आवश्यक होते.

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या राष्ट्रीय नेतृत्वामधील जागरूकता

- **आर्थिक वारशाची जाणीव:** भारतीय राजकीय नेते आणि उद्योगपतींना स्वातंत्र्यानंतर वारसाहक्काने मिळणाऱ्या विस्कळीत आर्थिक स्थितीची पूर्णपणे जाणीव होती.
- **स्वातंत्र्यपूर्व सहमती:** 1930 च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत, आर्थिक नियोजन आणि राज्यसंस्थेचा हस्तक्षेप आवश्यक असल्याबाबत राष्ट्रवादी नेत्यांमध्ये व्यापक सहमती निर्माण झाली होती.

- **राष्ट्रीय नियोजन समिती (1938):** राष्ट्रीय नियोजन समितीची स्थापना हे या गोष्टीचे द्योतक होते की, केवळ मुक्त बाजारपेठ धोरणांनी (Laissez-faire) भारताचे संरचनात्मक मागासलेपण दूर होणार नाही, हे नेत्यांनी आधीच ओळखले होते.
- **धोरणात्मक स्पष्टता:** औपचारिक स्वातंत्र्यापूर्वीच राज्याची भूमिका, औद्योगिकीकरणाचे महत्त्व आणि नियोजनाची गरज यांसारख्या प्रमुख धोरणात्मक मुद्द्यांवर एकमत झाले होते.
- **जागतिक अनुभवातून शिक्षण:** भारतीय नेत्यांनी पाश्चात्य देशांमधील औद्योगिकीकरण आणि इतर ठिकाणच्या राज्य-नेतृत्वाखालील विकास मॉडेल्ससह जागतिक आर्थिक परिवर्तनांचे बारकाईने निरीक्षण केले होते.
- **स्वावलंबनाची वचनबद्धता:** आर्थिक स्वातंत्र्य हे राजकीय सार्वभौमत्वापासून वेगळे करता येण्यासारखे नाही, असे मानले जात होते. त्यासाठी संसाधने आणि उत्पादनावर देशांतर्गत नियंत्रण असणे आवश्यक होते.
- **सामाजिक उद्दिष्टांचे एकत्रीकरण:** विकासाकडे केवळ आर्थिक दृष्टीने न पाहता, तो सामाजिक न्याय, रोजगार निर्मिती आणि गरिबी निर्मूलनाशी जोडला गेला होता.
- **स्वातंत्र्योत्तर धोरणाचा पाया:** या वैचारिक आणि विश्लेषणात्मक पायामुळेच 1947 नंतरच्या आर्थिक धोरणाला आकार मिळाला, विशेषतः नियोजन आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या नेतृत्वावर दिलेला भर यामुळेच शक्य झाला.

स्वतंत्र भारतातील 'प्रमुख चालक शक्ती' (Prime Moving Force - PMF) वादः कृषी विरुद्ध उद्योग

- **केंद्रीभूत विकासात्मक प्रश्न:** स्वतंत्र भारतासमोर एक मुख्य धोरणात्मक पेच होता की विकासाची प्रमुख चालक शक्ती (PMF) कोणाला मानावे? म्हणजेच, विकास प्रक्रियेचे नेतृत्व कृषी क्षेत्राने करावे की उद्योग क्षेत्राने? कारण या निवडीवरच दुर्मिळ संसाधनांचे वाटप आणि संस्थात्मक प्राधान्यक्रम अवलंबून होते.
- **सरकारची उद्योगाची निवड:** भारतीय राजकीय नेतृत्वाने जाणीवपूर्वक उद्योगाची निवड PMF म्हणून केली. त्यांना असे वाटले की औद्योगिकीकरणामुळे जलद वाढ, संरचनात्मक परिवर्तन आणि दीर्घकालीन स्वावलंबन प्राप्त होईल, जरी कृषी क्षेत्र हा अधिक तात्काळ आणि तार्किक पर्याय दिसत होता.
- **संसाधनांच्या दृष्टीने अतार्किक निवड:** केवळ संसाधनांच्या उपलब्धतेचा विचार केला तर उद्योगाची निवड करणे अतार्किक वाटत होते, कारण भारताकडे औद्योगिकीकरणासाठी आवश्यक असणाऱ्या पायाभूत सुविधा, भांडवल, तंत्रज्ञान, कुशल मनुष्यबळ, उद्योजकता आणि औद्योगिक मालासाठी अंतर्गत बाजारपेठ यांसारख्या सर्वच गोष्टींची कमतरता होती.

- **पायाभूत सुविधांचा अभाव:** भारताकडे वीज, वाहतूक आणि दळणवळण यांसारख्या पायाभूत सुविधांचे क्षेत्र जवळजवळ शून्य होते, जे औद्योगिक वाढीचा पाया असतात. यामुळे सुरुवातीला औद्योगिक मार्ग अत्यंत कठीण झाला.
- **अल्प अवजड उद्योग:** लोखंड आणि पोलाद, सिमेंट, कोळसा, कच्चे तेल, तेल शुद्धीकरण आणि वीज यांसारख्या गाभ्याच्या पायाभूत उद्योगांचे प्रमाण नगण्य होते. यामुळे औद्योगिक क्षेत्रात आवश्यक असणारे 'बॅकवर्ड' आणि 'फॉरवर्ड' लिंकेज निर्माण होण्यात अडथळे आले.
- **गुंतवणूकयोग्य भांडवलाची कमतरता:** सरकार किंवा खाजगी क्षेत्र यांपैकी कोणाकडेही पुरेसे गुंतवणूकयोग्य भांडवल नव्हते. यामुळे मोठ्या प्रमाणावरील औद्योगिक गुंतवणुकीवर मर्यादा आल्या आणि संसाधने उभी करण्यासाठी राज्यावर अवलंबून राहावे लागले.
- **तांत्रिक मागासलेपण:** भारताकडे स्वदेशी तंत्रज्ञान आणि संशोधन व विकासाचा (R&D) अभाव होता. त्यामुळे औद्योगिकीकरण हे आयात आणि परदेशी कौशल्यावर अवलंबून राहिले.
- **कौशल्य आणि उद्योजकतेची कमतरता:** वसाहतवादी धोरणांमुळे तांत्रिक शिक्षण आणि जोखीम पत्करण्याला प्रोत्साहन मिळाले नसल्यामुळे अर्थव्यवस्थेला कुशल मनुष्यबळ आणि उद्योजकतेच्या तीव्र टंचाईचा सामना करावा लागला.
- **औद्योगिक मालासाठी बाजारपेठेचा अभाव:** व्यापक दारिद्र्यामुळे लोकांची खरेदी क्षमता कमी होती, परिणामी औद्योगिक उत्पादनांना मागणी कमी राहिली. यामुळे खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाला खीळ बसली.

शेती हा PMF निवडीसाठी उघड पर्याय का वाटत होता?

- **विपुल सुपीक जमीन:** भारताकडे सुपीक लागवडीयोग्य जमिनीचे विस्तीर्ण क्षेत्र उपलब्ध होते, ज्यामुळे शेती हा विकासाचे नेतृत्व करण्यासाठी एक नैसर्गिक आणि त्वरित व्यवहार्य असा क्षेत्र ठरत होता.
- **मानवी श्रमाची उपलब्धता:** अर्थव्यवस्थेकडे मुबलक मानवी भांडवल होते, ज्याला शेतीकामासाठी उद्योगाप्रमाणे कोणत्याही उच्च-स्तरीय तांत्रिक प्रशिक्षणाची आवश्यकता नव्हती.
- **तात्काळ लोककल्याणकारी परिणाम:** जमिनीची मालकी, सिंचन आणि शेतीसाठीची निविष्टा (inputs) व्यवस्थित केल्यास अन्न, निवारा, आरोग्य आणि मूलभूत गरजांचा प्रश्न लवकर सुटला असता आणि लोककल्याणकारी उद्दिष्टे वेगाने साध्य झाली असती.

- **खरेदी क्षमतेची निर्मिती:** कृषी विकासामुळे ग्रामीण उत्पन्न वाढले असते, ज्यामुळे औद्योगिक मालासाठी मागणी निर्माण झाली असती आणि उद्योगांचा हळूहळू विस्तार करणे शक्य झाले असते.
- **अतिरिक्त उत्पन्न निर्मितीची क्षमता:** भारतीय शेतीमध्ये अतिरिक्त उत्पन्न (surplus) निर्माण करण्याची क्षमता होती, ज्याचा पुनर्विनियोग औद्योगिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी करता आला असता, जसा नंतर पूर्व आशियाई देशांनी अनुभव घेतला.
- **चीनचे उदाहरण:** चीनने (1949) शेतीची PMF म्हणून निवड केली होती, शेतीतून अतिरिक्त उत्पन्न निर्माण केले आणि त्यानंतर 1970 च्या दशकात औद्योगिक क्षेत्रात गुंतवणूक करून उल्लेखनीय यश मिळवले.
- **परकीय अवलंबित्व कमी होणे:** कृषी-नेतृत्वाखालील धोरणामुळे परकीय चलन आणि आयातीवरील अवलंबित्व कमी झाले असते, विशेषतः यंत्रसामग्री आणि तंत्रज्ञानासाठी.
- **ग्रामीण-केंद्रित राष्ट्रवादी आदर्श:** गांधीवादी तत्त्वज्ञानाने खेडी, शेती आणि ग्रामीण विकासावर भर दिला होता, ज्यामुळे कृषी क्षेत्राची निवड ही राष्ट्रवादी चळवळीशी वैचारिकदृष्ट्या सुसंगत ठरली असती.

भारताने शेतीला PMF म्हणून का नाकारले?

- **पारंपारिक कृषी तंत्रज्ञान:** भारतीय शेती पारंपारिक साधने आणि तंत्रांवर अवलंबून होती आणि देशांतर्गत औद्योगिक आधाराशिवाय शेतीचे आधुनिकीकरण व यांत्रिकीकरण करणे अशक्य होते.
- **आयात अवलंबित्वाचा धोका:** शेतीच्या आधुनिकीकरणासाठी यंत्रसामग्रीची आयात करावी लागली असती, ज्यामुळे परकीय चलनाची मोठी गरज निर्माण होऊन बाह्य अवलंबित्व वाढले असते.
- **आयातित यंत्रसामग्रीची अनुपयुक्तता:** परदेशात विकसित केलेली शेतीची अवजारे भारतीय कृषी-हवामान परिस्थितीला अनुरूप नव्हती, ज्यामुळे उत्पादकता वाढीवर मर्यादा आल्या असल्या.
- **दुहेरी उपाय म्हणून औद्योगिकीकरण:** उद्योगाची PMF म्हणून निवड करून, भारताचे उद्दिष्ट अर्थव्यवस्थेचे औद्योगिकीकरण करणे आणि त्याच वेळी शेतीचे आधुनिकीकरण करणे हे होते, जेणेकरून संतुलित विकास सुनिश्चित होईल.
- **जागतिक वैचारिक वातावरण:** विसाव्या शतकाच्या मध्यात जागतिक बँक आणि आयएमएफ (IMF) यांच्या विचारांसह जागतिक स्तरावर असा प्रबळ प्रवाह होता की औद्योगिकीकरण हाच विकासाचा सर्वात वेगवान मार्ग आहे.

- **शेती हे मागासलेपणाचे प्रतीक:** त्या काळात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शेतीकडे आर्थिक मागासलेपणाचे प्रतीक म्हणून पाहिले जात होते, तर उद्योग हे प्रगती आणि आधुनिकतेचे प्रतिनिधित्व करत होते.
- **जलद आधुनिकीकरणाची इच्छा:** राजकीय नेतृत्वाची इच्छा भारताला राष्ट्रांच्या जागतिक श्रेणीमध्ये मागे न ठेवता पुढे नेण्याची होती.
- **जागतिक फेरमूल्यांकनास झालेला विलंब:** जागतिक संस्थांनी त्यांच्या भूमिकेत बदल करून शेतीला विकासाचे इंजिन म्हणून मान्यता दिली, तेव्हा 1990 चे दशक उजाडले होते.

संरक्षण, सुरक्षा आणि औद्योगिकीकरण

- **दुसऱ्या महायुद्धाचे धडे:** दुसऱ्या महायुद्धाने औद्योगिक आणि संरक्षण शक्तीचे सर्वोच्च महत्त्व सिद्ध केले होते, त्यामुळे राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी औद्योगिक क्षमता असणे आवश्यक ठरले.
- **संरक्षणात स्वावलंबनाची गरज:** भारताला संरक्षण उपकरणे विकसित करण्यासाठी आणि परदेशी पुरवठादारांवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी एका मजबूत औद्योगिक आधाराची गरज होती.
- **औद्योगिक PMF ची बहुविध उद्दिष्टे:** उद्योगाकडून एकाच वेळी आर्थिक वृद्धी, शेतीचे आधुनिकीकरण आणि संरक्षण सज्जता या गोष्टी साध्य करण्याची अपेक्षा होती.
- **विज्ञान आणि तंत्रज्ञान सांगड:** औद्योगिकीकरण हे वैज्ञानिक आणि तांत्रिक सज्जतेशी जवळून जोडलेले होते, जे आधुनिकीकरण टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक होते.
- **प्रतिबंधात्मक क्षमता (Deterrence Capability):** युद्धोत्तर अस्थिर जागतिक व्यवस्थेत बाह्य धोक्यांपासून संरक्षणासाठी एक मजबूत औद्योगिक पाया आवश्यक मानला गेला.
- **धोरणात्मक स्वायत्तता:** औद्योगिक क्षमतेला धोरणात्मक स्वायत्ततेशी जोडले गेले, जे स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्र आणि संरक्षण धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट होते.
- **दीर्घकालीन सुरक्षा दृष्टीकोन:** अशा प्रकारे आर्थिक धोरण केवळ विकासाच्या आकडेवारीपुरते मर्यादित नसून ते राष्ट्रीय सुरक्षेच्या विचारांशी खोलवर गुंफलेले होते.
- **आधुनिकीकरणाची शाश्वतता:** वैज्ञानिक आणि औद्योगिक यशामुळे आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनाचा वेग कायम राहिल अशी अपेक्षा होती.

औद्योगिक निवडीचा वैचारिक आणि सामाजिक-राजकीय पाया

- **स्वातंत्र्यपूर्व बौद्धिक सहमती:** भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच राष्ट्रवादी नेते आणि समाजशास्त्रज्ञांमध्ये औद्योगिकीकरणाच्या गरजेचे महत्त्व पटले होते आणि त्याबाबत व्यापक सामाजिक-आर्थिक सहमती निर्माण झाली होती.
- **सामाजिक बदलाची गरज:** भारत आधुनिकतेच्या शर्यतीत मागे पडला होता, त्यामुळे उत्पादनाच्या पारंपारिक पद्धती आणि सामाजिक चौकटीतून बाहेर पडणे अनिवार्य होते.
- **वैज्ञानिक दृष्टिकोन:** औद्योगिकीकरणाचा संबंध वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करण्याशी जोडला गेला होता, जो प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक मानला जात होता.
- **नेहरूवादी दृष्टिकोनाचा प्रभाव:** अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णयांवर जवाहरलाल नेहरू यांच्या विचारांचा प्रभाव होता, ज्यामध्ये समाजवाद, नियोजन आणि आधुनिक विज्ञान यांचा मेळ घातला गेला होता.
- **प्रत्यक्षातील गांधीवादी समाजवाद:** गांधीवादी विचारांची चर्चा होत असली तरी, प्रत्यक्ष धोरणात्मक निर्णयांमध्ये राज्याच्या नेतृत्वाखालील औद्योगिक आधुनिकीकरणावर भर दिला गेला, ज्याला भावनेने 'गांधीवादी समाजवाद' असे संबोधले गेले.
- **दूरदृष्टीचे नेतृत्व:** मर्यादित आकडेवारी आणि तातडीच्या राष्ट्रीय आकांक्षा लक्षात घेता, अनेक धोरणात्मक निवडी केवळ अनुभवजन्य विश्लेषणाऐवजी दूरदृष्टीच्या निर्णयांवर आधारित होत्या.
- **नेहरूवादी अर्थशास्त्र:** स्वतंत्र भारताचा आर्थिक विचार 'नेहरूवादी अर्थशास्त्र' म्हणून ओळखला जाऊ लागला, ज्यामध्ये नियोजन, सार्वजनिक क्षेत्राचे नेतृत्व आणि औद्योगिकीकरण यांवर विशेष भर दिला होता.
- **दीर्घकालीन विकासावरील विश्वास:** नेतृत्वाचा असा विश्वास होता की दीर्घकालीन आर्थिक परिवर्तनासाठी अल्पकालीन त्याग करणे न्याय्य आहे.

नियोजित आणि मिश्र अर्थव्यवस्था: स्वतंत्र भारतात आर्थिक नियोजनाचे तर्कसंगत समर्थन

- **नियोजित आणि मिश्र अर्थव्यवस्थेची घोषणा:** स्वतंत्र भारत औपचारिकपणे एक 'नियोजित आणि मिश्र अर्थव्यवस्था' म्हणून घोषित करण्यात आला. जलद वाढ, समानता आणि राष्ट्रीय एकात्मता साध्य करण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेप आणि खाजगी उद्योग यांचा समन्वय साधण्याचा हा एक जाणीवपूर्वक घेतलेला निर्णय होता.

- **नियोजनाचा स्वातंत्र्यपूर्व निर्णय:** राष्ट्रीय आर्थिक नियोजन स्वीकारण्याचा निर्णय स्वातंत्र्याच्या सुमारे एक दशक आधीच घेण्यात आला होता. यावरून हे स्पष्ट होते की, नियोजन हे केवळ प्रतिक्रियात्मक धोरण नसून राष्ट्रवादी नेतृत्वाची ती एक विचारपूर्वक केलेली धोरणात्मक निवड होती.
- **प्रादेशिक आणि आंतर-प्रादेशिक विषमता:** भारतासमोर खोलवर रुजलेली प्रादेशिक आणि आंतर-प्रादेशिक विषमता होती, जी केवळ बाजारपेठेतील शक्तींच्या आधारे सुधारणे शक्य नव्हते. त्यामुळे संतुलित विकास सुनिश्चित करण्यासाठी संसाधनांचे नियोजित वाटप करणे आवश्यक होते.
- **मुख्य चिंता म्हणून व्यापक गरिबी:** जनतेची भीषण गरिबी हा राज्याला नियोजनाकडे प्रवृत्त करणारा मुख्य घटक होता, कारण केवळ समन्वित सार्वजनिक कृतीद्वारेच गरिबी निर्मूलनासाठी संसाधने एकत्रित केली जाऊ शकत होती.
- **समतेचे साधन म्हणून नियोजन:** आर्थिक नियोजनाकडे विषमता दूर करण्यासाठी, समान वृद्धीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठीचे एक प्रस्थापित साधन म्हणून पाहिले गेले.
- **आर्थिक अधिकारांचे केंद्रीकरण:** भारत घटनात्मकदृष्ट्या एक संघराज्य असले तरी, आर्थिक क्रियांचे नियमन, दिग्दर्शन आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी केंद्र सरकारकडे अधिक आर्थिक अधिकार केंद्रित झाले.
- **राज्याची सक्रिय भूमिका:** नियोजनाचा अर्थ असा होता की, राज्य संस्था केवळ बाजारपेठेचे नियमन न करता उत्पादन, गुंतवणूक आणि वितरण या प्रक्रियांना सक्रियपणे आकार देईल.
- **संसाधनांचे वाटप आणि संकलन:** ठराविक कालावधीत प्राधान्य क्षेत्रांकडे दुर्मिळ संसाधनांचे वाटप करण्याची आणि ती एकत्रित करण्याची जबाबदारी राज्य संस्थेने स्वीकारली.

नियोजनाच्या निवडीवर प्रभाव पाडणारा जागतिक संदर्भ

- **महासत्तांच्या महामंदीचा परिणाम (1929):** 1929 च्या जागतिक आर्थिक संकटाने 'लायसेझ-फेअर' (Laissez-faire) म्हणजेच मुक्त बाजारपेठ भांडवलशाहीच्या मर्यादा उघड केल्या आणि आर्थिक व्यवस्थापनात राज्याच्या हस्तक्षेपाचा युक्तिवाद भक्कम केला.
- **युद्धोत्तर पुनर्रचनेचा अनुभव:** दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या पुनर्रचनेच्या आव्हानांनी ही धारणा दृढ केली की अर्थव्यवस्थांच्या पुनर्बांधणीसाठी राज्याच्या नेतृत्वाखालील नियोजन आवश्यक आहे.

- **कमांड इकॉनॉमीचा उदय:** 1950 आणि 1960 च्या दशकात सोव्हिएत युनियन आणि पूर्व युरोपीय देशांमधील 'कमांड इकॉनॉमी' ने जलद औद्योगिक वृद्धी साध्य केल्यामुळे जगभरातील धोरणकर्ते प्रभावित झाले होते.
- **जागतिक धोरणात्मक सहमती:** या काळात बाजारपेठेतील अपयश दूर करण्यासाठी आणि विकासाचा वेग वाढवण्यासाठी राज्याची सक्रिय भूमिका असावी, असा जागतिक स्तरावर प्रबळ कल होता.
- **बाजारपेठेतील अपयशाचा मुकाबला:** विशेषतः मंदीच्या काळात जेव्हा मागणी घटते आणि खाजगी गुंतवणूक मागे घेतली जाते, तेव्हा नियोजन हे अत्यंत आवश्यक मानले गेले.
- **नियोजनाची आंतरराष्ट्रीय स्वीकारार्हता:** नव्याने स्वतंत्र झालेल्या विकसनशील राष्ट्रांसाठी नियोजन ही एक स्वाभाविक आणि कायदेशीर विकास रणनीती बनली.
- **कालबद्ध विकास उद्दिष्टे:** नियोजनामुळे सरकारांना त्यांचे प्राधान्यक्रम ठरवणे आणि निश्चित कालमर्यादित उद्दिष्टे साध्य करणे शक्य झाले.
- **संस्थात्मक शिक्षण:** भारतीय नियोजकांनी आंतरराष्ट्रीय अनुभवांतून धडे घेतले आणि देशांतर्गत लोकशाही परिस्थितीनुसार त्यात बदल केले.

सरकारी अर्थव्यवस्था आणि मिश्र अर्थव्यवस्था यांमधील निवड

- **संस्थात्मक स्पष्टतेची गरज:** एकदा नियोजनाचा स्वीकार केल्यानंतर, भारताने 'सरकारी अर्थव्यवस्था' स्वीकारावी की 'मिश्र अर्थव्यवस्था', याचा निर्णय धोरणकर्त्यांना घ्यावा लागला, कारण नियोजन हे पूर्णपणे मुक्त बाजार व्यवस्थेशी सुसंगत नव्हते.
- **लोकशाही मर्यादा:** लोकशाही असलेल्या भारतासाठी 'कमांड इकॉनॉमी' (आदेशात्मक अर्थव्यवस्था) अयोग्य मानली गेली, कारण भारतीय अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने खाजगी मालकीची होती.
- **सोव्हिएत प्रभाव आणि अनुकूलन:** सोव्हिएत नियोजनापासून प्रेरणा घेतलेली असली तरी, भारताने संपूर्ण राष्ट्रीयीकरण टाळून 'मिश्र' आराखड्याची जाणीवपूर्वक निवड केली.
- **फ्रेंच अनुभव एक संदर्भ:** 1944-45 पर्यंत फ्रान्सने मिश्र अर्थव्यवस्थेकडे वळणे हे लोकशाही नियोजनाचे एक उदाहरण ठरले, जे खाजगी मालकीशी सुसंगत होते.
- **राज्य आणि बाजारपेठेची परिभाषित भूमिका:** पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच भारतीय नियोजकांनी राज्य आणि खाजगी क्षेत्राची संबंधित भूमिका स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

- **मार्गदर्शक आणि नियामक म्हणून राज्य:** राज्य हे केवळ एकमेव उत्पादक न राहता आर्थिक क्रियांचे मार्गदर्शक आणि दिग्दर्शक असेल, अशी कल्पना करण्यात आली.
- **खाजगी क्षेत्राचा सहभाग:** खाजगी क्षेत्राकडून सार्वजनिक नियमनाखाली उत्पादन आणि वितरणामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावण्याची अपेक्षा ठेवली गेली.
- **संतुलित संस्थात्मक रचना:** परिणामी तयार झालेल्या मिश्र अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट कार्यक्षमता, समानता आणि लोकशाही उत्तरदायित्व यांचा समतोल राखणे हे होते.

भारतीय नियोजनाचे स्वरूप

- **सक्तीच्या नियोजनाचा त्याग:** भारतीय नियोजनाने जाणीवपूर्वक सक्ती आणि अनिवार्यतेचा मार्ग टाळला. देशाची लोकशाही रचना ओळखून हा निर्णय घेण्यात आला होता.
- **निवडक राष्ट्रीयीकरण:** सार्वजनिक मालकीचा वापर एक सार्वत्रिक तत्व म्हणून न करता, जिथे आवश्यक आहे तिथेच निवडकपणे करण्याचे ठरले.
- **नवीन क्षमता निर्मितीवर भर:** सार्वजनिक क्षेत्रातील संसाधनांचा वापर प्रामुख्याने नवीन उत्पादक क्षमता निर्माण करण्यासाठी केला जावा, केवळ अस्तित्वात असलेल्या मालमत्तेचे संपादन करण्यासाठी नाही, असे निश्चित करण्यात आले.
- **नियंत्रणाऐवजी सार्वजनिक नियमन:** अनेक क्षेत्रांमध्ये थेट मालकी घेण्यापेक्षा त्यावर नियमन आणि नियंत्रण ठेवण्याला प्राधान्य देण्यात आले.
- **खाजगी उपक्रमांना प्रोत्साहन:** नियोजन आराखड्यामध्ये खाजगी पुढाकार आणि उद्योजकीय प्रयत्नांचे महत्त्व मान्य करण्यात आले.
- **मार्गदर्शित बाजार अर्थव्यवस्था:** प्रत्यक्ष व्यवहारात, नियोजन म्हणजे राज्याद्वारे (शासन) मार्गदर्शित केलेली आणि सार्वजनिक तसेच खाजगी अशा दोन्ही घटकांद्वारे संयुक्तपणे चालवलेली अर्थव्यवस्था होती.
- **दृष्टीकोनातील लवचिकता:** नियोजनाच्या प्रक्रियेत धोरणात्मक उत्क्रांती आणि बदलांना वाव देण्यात आला होता, ज्यामुळे काळाप्रमाणे येणाऱ्या अनुभवातून शिकणे शक्य झाले.
- **काळाच्या पुढचे नियोजन:** सुरुवातीची नियोजनाची कागदपत्रे कल्पक आणि भविष्यवेधी मानली जात होती, विशेषतः राज्य आणि बाजारपेठ यांच्यातील संबंध परिभाषित करण्याच्या बाबतीत ती प्रगत होती.

जागतिक विचारांची उत्क्रांती: राज्य हस्तक्षेपाच्या मर्यादा

- **1950 ते 1960 च्या दशकातील बदल:** युद्धोत्तर काळातील सुरुवातीच्या विचारांमध्ये राज्याचा हस्तक्षेप प्रबळ असला तरी, काळांतराने त्याच्या मर्यादा स्पष्ट होऊ लागल्या.
- **पूर्व आशियाई चमत्कार:** पूर्व आशियाई अर्थव्यवस्थांनी हे सिद्ध केले की, बाजारपेठेतील प्रोत्साहनांसह **निवडक राज्य हस्तक्षेपाच्या** जोरावर उच्च आर्थिक वृद्धी शाश्वत राखली जाऊ शकते.
- **राज्याच्या भूमिकेचे पुनर्मूल्यांकन:** या अनुभवांमुळे राज्य आणि बाजारपेठ यांच्यातील **आदर्श संतुलनावर** पुन्हा चर्चा सुरू झाली.
- **जागतिक बँकेचा बदलता दृष्टिकोन:** पूर्व आशियाई चमत्कारावर आधारित जागतिक बँकेच्या 1993 च्या अहवालात अशा अनेक कल्पना मांडल्या गेल्या होत्या, ज्यांचे मूळ भारताच्या **पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत** स्पष्टपणे उमटले होते.
- **विचारांचे एकत्रीकरण:** जागतिक आर्थिक विचार हळूहळू **मिश्र दृष्टिकोनाकडे** वळले, ज्यामुळे भारताच्या मूळ धोरणाला पुष्टी मिळाली.
- **अनुभवातून शिक्षण:** भारतीय नियोजन कोणत्याही कडक वैचारिक आग्रहापेक्षा **प्रयत्न, चुका आणि अनुकूलन** यांच्या माध्यमातून विकसित होत गेले.
- **मिश्र अर्थव्यवस्थेची प्रासंगिकता:** मिश्र अर्थव्यवस्थेचा आराखडा लवचिक ठरला, जरी त्याच्या कार्यपद्धतीत काळाप्रमाणे बदल होत गेले.
- **सुधारणांचा पाया:** या बौद्धिक उत्क्रांतीनेच नंतरच्या काळात झालेल्या **आर्थिक सुधारणांसाठी** पाया रचला.

सार्वजनिक क्षेत्रावर भर: राज्याच्या प्रभावी भूमिकेचे समर्थन

- **सक्रिय राज्य भूमिकेचा निर्णय:** भारत स्वतंत्र झाला त्या क्षणापासून एक स्पष्ट राजकीय सहमती होती की, अर्थव्यवस्थेत राज्याने **सक्रिय आणि प्रभावी भूमिका** बजावणे आवश्यक आहे. कारण भारतासमोरील विकासात्मक आव्हाने पेलण्यासाठी केवळ खाजगी भांडवल असमर्थ होते.
- **सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रमांची (PSUs) निर्मिती:** सरकारने सरकारी नियंत्रणाखालील उपक्रमांची एक विशाल रचना उभारण्याचे स्वप्न पाहिले, ज्यांना **सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम (PSUs)** म्हणून ओळखले जाते. हे उपक्रम औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक परिवर्तनाचा मुख्य कणा मानले गेले.
- **विचारधारेपलीकडील तर्क:** सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांवर दिलेला भर हा केवळ वैचारिक नव्हता, तर तो व्यावहारिक आर्थिक तर्कावर आधारित होता. त्यावेळी खाजगी क्षेत्रात **भांडवल, तंत्रज्ञान, उद्योजकता आणि बाजारपेठेचा** अभाव होता.

- **मिश्र अर्थव्यवस्थेचे साधन:** हे उपक्रम मिश्र अर्थव्यवस्थेची मुख्य उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी तयार केले गेले होते, ज्यात **वृद्धी, समता आणि राष्ट्रीय एकात्मता** यांचा समावेश होता.
- **महत्त्वाच्या क्षेत्रांची जबाबदारी:** काही क्षेत्रे खाजगी क्षेत्रावर सोपवण्यासाठी अतिशय संवेदनशील मानली गेली होती, त्यामुळे तिथे राज्याची **थेट मालकी आणि नियंत्रण** असणे आवश्यक झाले.
- **टीकेची दखल:** सुरुवातीच्या काळातच धोरणकर्त्यांना सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांवरील संभाव्य टीकेची कल्पना होती, परंतु तत्कालीन ऐतिहासिक संदर्भात त्यांना ते **'अपरिहार्य'** वाटले.
- **दीर्घकालीन विकासाची दृष्टी:** सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार हा अल्पकालीन नफ्याच्या विचाराने प्रेरित नसून, एका **दीर्घकालीन विकास दृष्टिकोनातून** करण्यात आला होता.
- **औद्योगिक पायाची निर्मिती:** सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांकडून अशी अपेक्षा होती की त्यांनी पायाभूत औद्योगिक आणि भौतिक पाया तयार करावा, ज्यावर भविष्यात **खाजगी क्षेत्राची वृद्धी** होऊ शकेल.

पायाभूत सुविधांच्या गरजा आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे प्राबल्य

- **पायाभूत सुविधांची सार्वत्रिक आवश्यकता:** कोणतीही अर्थव्यवस्था—मग ती **कृषीप्रधान, औद्योगिक** किंवा **उत्तर-औद्योगिक** असो—तिच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी वीज, वाहतूक आणि दळणवळण यांसारख्या मजबूत पायाभूत सुविधांची आवश्यकता असते.
- **पायाभूत सुविधांची तीव्र टंचाई:** स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला भारतात पायाभूत सुविधांचा जवळजवळ अभाव होता. रेल्वे आणि पोस्ट-टेलिग्राफ सेवा मर्यादित होत्या आणि वीज उपलब्धता अत्यंत कमी होती.
- **भांडवल-प्रधान स्वरूप:** पायाभूत सुविधा क्षेत्राला प्रचंड **भांडवली गुंतवणूक**, प्रगत तंत्रज्ञान, कुशल मनुष्यबळ आणि उद्योजकीय क्षमतेची गरज होती. या सर्व गोष्टी त्याकाळी खाजगी क्षेत्राच्या आवाक्याबाहेर होत्या.
- **खाजगी क्षेत्रासाठीची अव्यवहार्यता:** खाजगी क्षेत्र मोठी गुंतवणूक, दीर्घ **प्रतीक्षा काळ (Gestation Period)** आणि सुरुवातीला मिळणारा कमी नफा पेलू शकत नव्हते, त्यामुळे सार्वजनिक गुंतवणूक अपरिहार्य ठरली.
- **बाजार-आधारित मागणीचा अभाव:** लोकांची क्रयशक्ती (खरेदी करण्याची शक्ती) कमी असल्यामुळे, पायाभूत सुविधांच्या सेवांचे दर बाजारानुसार ठरवणे शक्य नव्हते. यासाठी अनुदाने किंवा जवळजवळ मोफत पुरवठा करणे आवश्यक होते.

- **एकमेव प्रदाता म्हणून सरकार:** अशा परिस्थितीत, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि त्यांचे **समान वाटप** करण्याची जबाबदारी केवळ सरकारच स्वीकारू शकत होते.
- **सार्वजनिक मत्तेदारी:** याचा परिणाम म्हणून वीज, रेल्वे, विमान वाहतूक आणि दूरसंचार यांसारखी पायाभूत क्षेत्रे सरकारच्या **मत्तेदारीखालील** क्षेत्रे म्हणून उदयास आली.
- **संतुलित प्रादेशिक विकास:** राज्याच्या नेतृत्वाखालील पायाभूत गुंतवणुकीमुळे विकासाचे फायदे मागास आणि दुर्गम भागांपर्यंत पोहोचवणे शक्य झाले.

मूलभूत आणि गाभा उद्योगांचा विकास

- **औद्योगिक PMF (Prime Moving Force) ची आवश्यकता:** भारताने उद्योगाची **प्रमुख प्रेरक शक्ती (PMF)** म्हणून निवड केल्यामुळे, मूलभूत आणि गाभा उद्योगांचा विकास करणे अपरिहार्य झाले.
- **मूलभूत उद्योगांची व्याख्या:** हे उद्योग औद्योगिक क्रियाकलापांचा कणा मानले जातात, ज्यांना **पायाभूत किंवा गाभा उद्योग** असेही म्हणतात. यामध्ये पोलाद, ऊर्जा आणि सिमेंट यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश होतो.
- **आठ गाभा उद्योग ओळखले गेले:** औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाच्या (IIP) (2017) सुधारित आवृत्तीत, आठ गाभा उद्योग ओळखले गेले आहेत, ज्यांचा एकत्रित वाटा **40.27%** इतका आहे:

गाभा उद्योग	IIP मधील भार (Weight %)
रिफायनरी उत्पादने	11.29
वीज	7.99
पोलाद (Steel)	7.22
कोळसा	4.16
कच्चे तेल	3.62
नैसर्गिक वायू	2.77
सिमेंट	2.16
खते	1.06

- **सार्वजनिक क्षेत्राची गरज:** या उद्योगांसाठी उच्च भांडवल, प्रगत तंत्रज्ञान आणि कुशल मनुष्यबळाची गरज होती, ज्यामुळे खाजगी क्षेत्राचे नेतृत्व येथे अशक्य होते.
- **ग्राहकांच्या कमी क्रयशक्तीचा परिणाम:** खाजगी कंपन्यांनी हे सामान उत्पादित केले असते तरीही, ग्राहकांच्या कमी क्रयशक्तीमुळे विक्रीवर मर्यादा आल्या असत्या, ज्यामुळे त्यांच्या नफ्यावर परिणाम झाला असता.
- **शासनाची जबाबदारी:** म्हणूनच, राज्याने सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या (PSUs) माध्यमातून हे उद्योग विकसित करण्याची जबाबदारी स्वीकारली.

- **खाजगी क्षेत्राची मर्यादित उपस्थिती:** केवळ सिमेंटसारख्या काही क्षेत्रांत खाजगी क्षेत्राची ताकद होती, तर लोह आणि पोलाद क्षेत्रात केवळ **एकच खाजगी उद्योजक** कार्यरत होता.
- **धोरणात्मक औद्योगिक नियंत्रण:** सार्वजनिक मालकीमुळे राष्ट्रीय विकास आणि सुरक्षेसाठी महत्त्वाच्या असलेल्या क्षेत्रांवर **धोरणात्मक नियंत्रण** मिळवणे सुनिश्चित झाले.

सार्वजनिक क्षेत्राचे उद्दिष्ट म्हणून रोजगार निर्मिती

- **लोकशाहीची अट:** एका लोकशाही व्यवस्थेत सरकार केवळ आर्थिक वृद्धीवर लक्ष केंद्रित करू शकत नव्हते; त्याला गरिबी, बेरोजगारी आणि **सामाजिक न्याय** या प्रश्नांवरही काम करावे लागले.
- **वाढत्या कार्यबलाचा दबाव:** भारतासमोर वेगाने वाढणाऱ्या कार्यबलाचे आव्हान होते, त्यामुळे रोजगार निर्मिती हे **प्राधान्य** बनले.
- **रोजगार निर्मितीचे साधन म्हणून PSUs:** सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांकडे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून पाहिले गेले.
- **गरिबी निर्मूलन धोरण:** सरकारी नोकऱ्या उपलब्ध करून देणे हे गरिबी निर्मूलनाचे एक **परीक्षित साधन** मानले गेले.
- **सामाजिक परिवर्तनाची भूमिका:** सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगाराचा उद्देश सामाजिक बदल घडवून आणणे हा देखील होता, विशेषतः जातीवर आधारित आर्थिक संरचना कमकुवत करणे हे त्याचे ध्येय होते.
- **जमीन सुधारणांशी संबंध:** जमिनीची मालकी प्रामुख्याने उच्च जातींकडे असल्याने, सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांनी उपेक्षित गटांना उपजीविकेच्या **पर्यायी संधी** उपलब्ध करून दिल्या.
- **आरक्षण धोरण:** सरकारने आपल्या व्यापक सामाजिक-आर्थिक सुधारणांच्या अजेंडाचा भाग म्हणून सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये **आरक्षण** लागू केले.
- **कार्यक्षमतेपेक्षा रोजगाराला महत्त्व:** सामाजिक आणि राजकीय गरजा लक्षात घेऊन, आर्थिक कार्यक्षमतेचा विचार बाजूला ठेवूनही रोजगार निर्मितीला **प्राधान्य** देण्यात आले.

पायाभूत सुविधांच्या गरजा आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे प्राबल्य

- **पायाभूत सुविधांची सार्वत्रिक आवश्यकता:** कोणतीही अर्थव्यवस्था—मग ती **कृषीप्रधान, औद्योगिक किंवा उत्तर-औद्योगिक** असो—तिच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी वीज, वाहतूक आणि दळणवळण यांसारख्या मजबूत पायाभूत सुविधांची आवश्यकता असते.
- **पायाभूत सुविधांची तीव्र टंचाई:** स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला भारतात पायाभूत सुविधांचा जवळजवळ अभाव होता. रेल्वे आणि पोस्ट-टेलिग्राफ सेवा मर्यादित होत्या आणि वीज उपलब्धता अत्यंत कमी होती.

- **भांडवल-प्रधान स्वरूप:** पायाभूत सुविधा क्षेत्राला प्रचंड **भांडवली गुंतवणूक**, प्रगत तंत्रज्ञान, कुशल मनुष्यबळ आणि उद्योजकीय क्षमतेची गरज होती. या सर्व गोष्टी त्याकाळी खाजगी क्षेत्राच्या आवाक्याबाहेर होत्या.
- **खाजगी क्षेत्रासाठीची अव्यवहार्यता:** खाजगी क्षेत्र मोठी गुंतवणूक, दीर्घ **प्रतीक्षा काळ (Gestation Period)** आणि सुरुवातीला मिळणारा कमी नफा पेलू शकत नव्हते, त्यामुळे सार्वजनिक गुंतवणूक अपरिहार्य ठरली.
- **बाजार-आधारित मागणीचा अभाव:** लोकांची क्रयशक्ती (खरेदी करण्याची शक्ती) कमी असल्यामुळे, पायाभूत सुविधांच्या सेवांचे दर बाजारानुसार ठरवणे शक्य नव्हते. यासाठी अनुदाने किंवा जवळजवळ मोफत पुरवठा करणे आवश्यक होते.
- **एकमेव प्रदाता म्हणून सरकार:** अशा परिस्थितीत, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि त्यांचे **समान वाटप** करण्याची जबाबदारी केवळ सरकारच स्वीकारू शकत होते.
- **सार्वजनिक मत्तेदारी:** याचा परिणाम म्हणून वीज, रेल्वे, विमान वाहतूक आणि दूरसंचार यांसारखी पायाभूत क्षेत्रे सरकारच्या **मत्तेदारीखालील** क्षेत्रे म्हणून उदयास आली.
- **संतुलित प्रादेशिक विकास:** राज्याच्या नेतृत्वाखालील पायाभूत गुंतवणुकीमुळे विकासाचे फायदे मागास आणि दुर्गम भागांपर्यंत पोहोचवणे शक्य झाले.

सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम (PSUs), झिरझिरता सिद्धांत (Trickle-Down Theory) आणि सामाजिक क्षेत्राचा विकास

- **झिरझिरता सिद्धांताचा तर्क:** सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांकडे 'झिरझिरता परिणामाचे' (Trickle-Down Effect) वाहक म्हणून पाहिले गेले. जिथे राज्याच्या नेतृत्वाखालील गुंतवणूक आणि रोजगारांमुळे लोकांचे उत्पन्न वाढेल आणि त्यातून व्यापक आर्थिक वृद्धीला चालना मिळेल, अशी अपेक्षा होती.
- **“आधुनिक भारताची मंदिरे”:** जवाहरलाल नेहरू यांनी सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचा उल्लेख **“आधुनिक भारताची मंदिरे”** असा केला होता, जे राष्ट्र उभारणीतील त्यांच्या मध्यवर्ती भूमिकेचे प्रतीक होते.
- **सार्वत्रिक रोजगारासाठी सरकारची कटिबद्धता:** दीर्घकालीन वित्तीय स्थिरतेचा पूर्ण विचार न करता, सरकारने सार्वजनिक क्षेत्राच्या विस्ताराद्वारे जवळजवळ प्रत्येक कुटुंबाला नोकरी देण्याचा प्रयत्न केला.
- **जादा कर्मचारी भरतीचे परिणाम:** अनेक सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये आवश्यकतेपेक्षा जास्त कामगार भरती झाली, ज्यामुळे वेतन देयके, पेन्शन आणि भविष्य निर्वाह निधीची दायित्वे वाढत गेली.

- **नफ्यात घट:** रोजगार-प्रधान सार्वजनिक उपक्रमांचा नफा हळूहळू कमी होत गेला, ज्यामुळे त्यांच्या **वित्तीय सक्षमतेवर** परिणाम झाला.
- **सामाजिक क्षेत्र वितरणाची दृष्टी:** सरकारचा असा विचार होता की, सार्वजनिक उपक्रमांमधून मिळणारा नफा आणि लाभांश यांचा वापर शिक्षण, आरोग्य सेवा, पोषण, पिण्याचे पाणी आणि सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या **सामाजिक सुविधांसाठी** करावा.
- **महसूल निर्मितीची अपेक्षा:** सामाजिक क्षेत्राच्या विस्ताराला पाठबळ देण्यासाठी सार्वजनिक उपक्रमांनी राज्यासाठी **महसूल निर्मितीचे स्रोत** म्हणून काम करावे, अशी अपेक्षा होती.
- **रचनात्मक मर्यादा:** प्रत्यक्षात, सार्वजनिक उपक्रम पुरेसा नफा (Surplus) निर्माण करण्यात अपयशी ठरले, ज्यामुळे सार्वजनिक सुविधांच्या विस्तारावर आणि गुणवत्तेवर मर्यादा आल्या.

खाजगी क्षेत्राचा उदय: सार्वजनिक क्षेत्र-प्रेरित औद्योगिकीकरणाचे परिणाम

- **औद्योगिक पायाची निर्मिती:** सार्वजनिक उपक्रमांनी यशस्वीरित्या पायाभूत सुविधा आणि मूलभूत उद्योग पुरवल्यामुळे, देशात एक **सक्षम औद्योगिक पाया** तयार झाला. यामुळे खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांचा प्रवेश आणि विस्तार होणे सुलभ झाले.
- **औद्योगिकीकरण चक्राची पूर्तता:** खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांच्या उदयामुळे औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया रचनात्मकदृष्ट्या पूर्ण झाली, कारण **अनुषंगिक आणि दुय्यम उद्योगांची** भरभराट होऊ लागली.
- **सार्वजनिक उपक्रमांची अत्यंत दूरदर्शी भूमिका:** सार्वजनिक उपक्रमांना सोपवण्यात आलेल्या अनेक भूमिकांपैकी, खाजगी क्षेत्राच्या वाढीसाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे हे त्यांचे सर्वात **भविष्यवेधी आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाचे** योगदान होते.
- **सरकारच्या दृष्टिकोनात बदल:** जसजशी खाजगी क्षेत्राची क्षमता वाढत गेली, तसतसा सरकारचा सार्वजनिक उपक्रमांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलू लागला, विशेषतः **आर्थिक सुधारणांच्या** काळात हा बदल प्रकर्षाने जाणवला.
- **व्यापक विकासात्मक योगदान:** उद्योगांशिवाय, सार्वजनिक उपक्रमांनी उत्पादनातील स्वावलंबन, संतुलित प्रादेशिक विकास, लघु आणि अनुषंगिक उद्योगांना प्रोत्साहन, किंमत स्थिरता आणि **देय शेशातील (Balance of Payments)** संतुलन राखण्यात महत्वाची भूमिका बजावली.

- **धोरणात्मक क्षेत्रांमधील उपस्थिती:** ज्या क्षेत्रांमध्ये खाजगी गुंतवणूक येण्यास इच्छुक नव्हती किंवा जिथे गुंतवणूक करणे व्यवहार्य नव्हते, अशा **धोरणात्मक क्षेत्रांमध्ये** सार्वजनिक उपक्रमांनी राज्याची उपस्थिती सुनिश्चित केली.
- **दीर्घकालीन वृद्धीला पाठबळ:** काळांतराने, सार्वजनिक उपक्रमांच्या कार्यक्षमतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले गेले असले तरी, वृद्धी आणि विकास टिकवून ठेवण्यात त्यांनी **महत्वाची भूमिका** बजावली.
- **ऐतिहासिक अपरिहार्यता:** खाजगी क्षेत्राचा उदय हा सार्वजनिक क्षेत्राच्या नेतृत्वाखालील विकासाचाच परिणाम आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे; सुरुवातीच्या दशकांमध्ये खाजगी क्षेत्र स्वतंत्रपणे उभे राहू शकले नसते.

सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रमांमधील (PSUs) अकार्यक्षमता आणि खाजगीकरणकडे जागतिक कल

- **1980 च्या दशकाच्या मध्यातील उदयोन्मुख सहमती:** 1980 च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत, **वॉशिंग्टन कन्सेंससच्या (Washington Consensus)** प्रभावाखाली, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) आणि जागतिक बँकेच्या नेतृत्वाखाली सार्वजनिक उपक्रमांच्या अकार्यक्षमतेबद्दल आणि खराब कामगिरीबद्दल एक जागतिक सहमती निर्माण झाली.
- **सरकारी उपक्रमांची टीका:** सार्वजनिक उपक्रमांवर कमी उत्पादकता, गरजेपेक्षा जास्त कर्मचारी, राजकीय हस्तक्षेप आणि **राजकोषीय बोजा** वाढवल्याबद्दल टीका करण्यात आली, जरी अकार्यक्षमता सर्वच ठिकाणी नव्हती.
- **खाजगीकरणाची लाट:** याला प्रतिसाद म्हणून अनेक देशांनी खाजगीकरण आणि **निर्गुतवणुकीची** प्रक्रिया सुरू केली आणि भारतही त्याला अपवाद नव्हता.
- **1990 च्या दशकातील भारतीय सुधारणा:** 1991 च्या आर्थिक सुधारणांनी बाजारपेठ-देणारं (Market-oriented) धोरणांकडे वळण घेतले आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे वर्चस्व कमी करण्यास सुरुवात केली.
- **पुराव्यांवर आधारित पुनर्मूल्यांकन:** नंतरच्या अभ्यासातून असे दिसून आले की अकार्यक्षमता सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्रांत असू शकते, ज्यामुळे सार्वजनिक उपक्रमांवरील सरसकट टीकेला आव्हान मिळाले.
- **अमेरिकेतील वित्तीय संकट (2007-08):** जागतिक वित्तीय संकटामुळे बाजारपेठेच्या मर्यादांवर पुन्हा चर्चा सुरू झाली आणि **नवउदारमतवादी (Neoliberal)** धोरणांवरील अतिरेकी विश्वासावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित झाले.

- **नवउदारमतवादाला अल्पविराम:** आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी आता असे सुचवण्यास सुरुवात केली की सरकारने आर्थिक हालचालींमधून पूर्णपणे बाहेर पडू नये, ज्यामुळे खाजगीकरणाच्या वेगाला काहीसा लगाम बसला.
- **संदर्भ-विशिष्ट सुधारणा:** भारताचा सुधारणांचा मार्ग हा कोणत्याही कडक विचारधारेला चिकटून राहण्यापेक्षा **हळूहळू आणि व्यावहारिक (Pragmatic)** असा विकसित होत गेला.

भारतातील निर्गुतवणूक आणि धोरणात्मक बदल

- **सुरुवातीचा निर्गुतवणूक टप्पा:** भारताने 2003-04 ते 2015-16 दरम्यान कमी महत्वाकांक्षी निर्गुतवणूक धोरण राबवले, ज्यामध्ये मालकी स्वतःकडे ठेवून केवळ **संसाधने उभी करण्यावर** भर दिला.
- **2016-17 नंतरची धोरणात्मक निर्गुतवणूक:** 2016-17 पासून, भारताने **धोरणात्मक निर्गुतवणुकीकडे (Strategic Disinvestment)** वळण घेतले, ज्यामध्ये निवडक सार्वजनिक उपक्रमांची मालकी आणि व्यवस्थापन खाजगी संस्थांकडे हस्तांतरित करणे समाविष्ट होते.
- **निर्गुतवणुकीचा तर्क:** राजकोषीय बोजा कमी करणे, कार्यक्षमता सुधारणे आणि कमी कामगिरी करणाऱ्या मालमत्तेचे मूल्य वाढवणे हे याचे मुख्य उद्दिष्ट होते.
- **निवडक दृष्टीकोन:** सरकारने एक **निवडक आणि मोजका** दृष्टीकोन स्वीकारला, ज्यामध्ये धोरणात्मक आणि कल्याणाच्या दृष्टीने महत्वाच्या असलेल्या क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक उपक्रम कायम ठेवले.
- **हिस्सेदारी विक्रीचे धोरण:** क्षेत्राच्या महत्त्वाला अनुसरून राज्याने अल्पसंख्याक किंवा बहुसंख्याक हिस्सेदारीची विक्री वाढवली.
- **महसुलाचा विचार:** निर्गुतवणुकीतून मिळणारा पैसा **राजकोषीय शिस्त** राखण्यासाठी आणि भांडवली खर्चाला आधार देण्यासाठी वापरण्यात आला.
- **राज्याची निरंतर उपस्थिती:** निर्गुतवणूक होत असतानाही, राज्याने प्रमुख क्षेत्रांमध्ये आपली धोरणात्मक उपस्थिती कायम राखली.
- **संतुलित मालकी मॉडेल:** अशा प्रकारे भारत घाऊक खाजगीकरणाऐवजी एका **हायब्रीड (Hybrid) मालकी मॉडेलकडे** वळला.

नियोजन तर्काचा पुनरुदय: संस्थात्मक सुधारणा

- **नियोजन आयोगाचे रूपांतर:** 2010 च्या सुरुवातीच्या काळात पारंपारिक नियोजन मॉडेलचा पुनर्विचार करण्यात आला, ज्याचा परिणाम म्हणून नियोजन आयोगाच्या जागी **नीती (NITI) आयोग** स्थापन करण्यात आला.

- **नियोजन तत्त्वज्ञानातील बदल:** हा बदल केंद्रित आदेशात्मक नियोजनाकडून (Centralised Command Planning) **सहकारी संघराज्यवाद** आणि तळागाळातील (Bottom-up) नियोजनाकडे झालेला बदल होता.
- **थिंक टँकची भूमिका:** नीती आयोगाची रचना एक धोरणात्मक 'थिंक टँक' (Policy Think Tank) म्हणून केली गेली, जी संसाधने वाटप करणारी संस्था नव्हती.
- **समावेशक आणि सर्वांगीण विकास:** नवीन आराखड्याने समावेशक, शाश्वत आणि **प्रादेशिक गरजांनुसार** होणाऱ्या विकासावर लक्ष केंद्रित केले.
- **सहा दशकांचे शिक्षण:** हा संस्थात्मक बदल गेल्या सहा दशकांच्या विकास नियोजनातून मिळालेल्या धड्यांचे प्रतिबिंब होता.
- **लवचिकता आणि नाविन्य:** नियोजन आता सूचक (Indicative), लवचिकता असलेले आणि **परिणाम-देणारं** (Outcome-oriented) बनले, जे बदलत्या आर्थिक वास्तवांशी जुळणारे होते.
- **संघराज्यीय परिपक्वता:** या सुधारणांनी विकास धोरणामध्ये राज्यांना अधिक स्वायत्तता देण्याची गरज मान्य केली.
- **समकालीन प्रासंगिकता:** अशा प्रकारे, नियोजन भारताच्या आर्थिक प्रशासनातून गायब न होता अधिक **प्रगत** होत गेले.

आत्मनिर्भर भारत मोहीम: स्वयंपूर्णतेवर नूतनीकरण केलेला भर

- **COVID-19 महामारीचा संदर्भ:** 2020-21 मध्ये, **COVID-19** मुळे निर्माण झालेल्या जागतिक पुरवठा साखळीतील व्यत्ययांच्या पार्श्वभूमीवर, सरकारने **'आत्मनिर्भर भारत अभियान'** सुरू केले.
- **स्वयंपूर्णतेचे पाच स्तंभ:** हे धोरणात्मक आराखडा अर्थव्यवस्था, पायाभूत सुविधा, प्रणाली (System), दोलायमान लोकसंख्या (Vibrant Demography) आणि मागणी या **पाच स्तंभांवर** आधारित होता. अशा स्तंभांची ही पहिलीच स्पष्ट मांडणी होती.
- **आर्थिक क्षेत्राची पुनर्रचना:** या उपक्रमाचा उद्देश भारताचे आर्थिक क्षेत्र, पुरवठा साखळी आणि आर्थिक मुत्सद्देगिरीची **पुनर्रचना** करणे हा होता.
- **आयात पर्यायीकरणाच्या पलीकडे:** आत्मनिर्भरता म्हणजे 'विघटन' किंवा जगापासून अलिप्त होणे नसून, ती एक **'स्पर्धात्मक स्वयंपूर्णता'** म्हणून मांडण्यात आली.
- **औद्योगिक धोरणाशी संबंध:** ही मोहीम मेक इन इंडिया, **PLI** (Productivity Linked Incentive) योजना आणि लॉजिस्टिक सुधारणांशी सुसंगत होती.

- **टीका आणि बचाव:** काही टीकाकारांनी याची तुलना जुन्या धोरणांशी केली असली तरी, तज्ज्ञांनी जागतिकीकरणोत्तर जगात याच्या **प्रासंगिकतेवर** भर दिला.
- **राज्य-बाजार समन्वय:** या दृष्टिकोनाने खाजगी उद्योजकतेसोबतच **राज्य समर्थनाची (Government Support)** गरज पुन्हा अधोरेखित केली.
- **धोरणात्मक स्वायत्ततेचे उद्दिष्ट:** स्वयंपूर्णता ही आर्थिक लवचिकता आणि **धोरणात्मक स्वायत्ततेशी** जोडलेली होती.

कृषी क्षेत्राचा पुनर्विचार: PMF म्हणून विलंबाने मिळालेली मान्यता

- **धोरणात्मक मान्यतेतील विलंब:** 1990 च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत जागतिक विचारात बदल झाला असला तरी, भारताने अधिकृतपणे कृषी क्षेत्राला **प्रमुख प्रेरक शक्ती (PMF)** म्हणून 2002 मध्ये मान्यता दिली.
- **दहावी पंचवार्षिक योजना (2002-07):** नियोजन आयोगाने कृषी क्षेत्राला **'वृद्धीचे इंजिन'** म्हणून घोषित केले, जो एक ऐतिहासिक धोरणात्मक बदल होता.
- **अन्न सुरक्षा उद्दिष्ट: WTO** (जागतिक व्यापार संघटना) च्या राजवटीत अन्न सुरक्षा प्राप्त करणे आणि निर्यातीची क्षमता वाढवणे हे कृषी उत्पादन वाढवण्याचे उद्दिष्ट होते.
- **गरिबी निर्मूलन:** कृषी क्षेत्रावरील भर ग्रामीण उत्पन्न वाढवण्यासाठी आणि **लाभदायक रोजगार** निर्माण करण्यासाठी अपेक्षित होता.
- **बाजारपेठेतील अपयश दुरुस्त करणे:** कृषी क्षेत्राचे सक्षमीकरण हे भारताच्या दीर्घकालीन **'बाजार अपयशावर' (Market Failure)** एक उपाय म्हणून पाहिले गेले, जिथे मागणी तर होती पण क्रयशक्ती नव्हती.
- **सुधारणांमधील विलंबाचे स्पष्टीकरण:** राजकीय संवेदनशीलता, शेतीवर अवलंबून असलेली मोठी लोकसंख्या आणि औद्योगिक रोजगाराला दिलेले प्राधान्य यामुळे कृषी सुधारणांना **विलंब** झाला.
- **रचनात्मक मर्यादा:** शेतीवर लोकसंख्येचे असलेले उच्च अवलंबित्व यामुळे वेळेवर आणि **मूलगामी सुधारणा** करण्यावर मर्यादा आल्या.
- **तज्ज्ञांमधील सहमती:** आज भारताच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राच्या मध्यवर्ती भूमिकेवर व्यापक **सहमती** आहे.

शेती क्षेत्रातील समकालीन आव्हाने

- **राष्ट्रीय कृषी बाजारपेठेचा अभाव:** राजकीय इच्छाशक्तीची कमतरता आणि **APMC** संबंधित मर्यादांमुळे पूर्णपणे एकात्मिक अशा राष्ट्रीय कृषी बाजारपेठेचा अभाव जाणवतो.

- **कॉर्पोरेट गुंतवणुकीतील अडथळे:** जमीन संपादनातील आव्हाने कृषी क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणावरील **कॉर्पोरेट गुंतवणुकीत** अडथळा ठरत आहेत.
- **कामगार कायद्यांमधील कडकपणा:** गुंतागुंतीचे कामगार कायदे औद्योगिक शेती आणि **यांत्रिकीकरणावर** मर्यादा आणतात.
- **कमी यांत्रिकीकरण:** औद्योगिक गुंतवणुकीच्या अभावामुळे शेतीचे यांत्रिकीकरण अजूनही **मर्यादित** आहे.
- **संशोधन आणि विकास (R&D) तूट:** कृषी क्षेत्रात खाजगी क्षेत्राकडून **संशोधन आणि विकासासाठी** अपुरी गुंतवणूक झाल्यामुळे उत्पादकता वाढीचा वेग मंदावला आहे.
- **पुरवठा साखळीतील कमकुवतपणा:** भक्कम ऊर्ध्वगामी (Upstream) आणि अधोगामी (Downstream) दुवे तसेच **पुरवठा साखळी व्यवस्थापनाचा** अभाव आहे.
- **कमोडिटी ट्रेडिंगमधील त्रुटी:** कृषी बाजारपेठेत कमोडिटी ट्रेडिंगची व्यवस्था अजूनही **अपूर्ण** आहे.
- **जागतिक स्पर्धेचा दबाव:** भारतीय शेतकऱ्यांना विकसित देशांच्या अनुदान-आधारित (Subsidy-driven) **तीव्र स्पर्धेचा** सामना करावा लागत आहे.
- **कृषी संकट:** शेतीतील संकट दूर करण्यासाठी ती **नफा देणारी** करणे हे आजही मध्यवर्ती आव्हान आहे.

भारताची आर्थिक उत्क्रांती ही ऐतिहासिक मर्यादा, धोरणात्मक निवडी आणि अनुभवातून शिकलेल्या धड्यांचे प्रतिबिंब आहे. वसाहती काळातील स्तब्धतेपासून ते नियोजित विकास, सार्वजनिक क्षेत्राचे नेतृत्व, सुधारणा आणि नूतनीकरण केलेली आत्मनिर्भरता इथपर्यंतचा हा प्रवास वृद्धी, समता, सार्वभौमत्व आणि लवचिकता यांचा समतोल राखणाऱ्या एका **संदर्भ-आधारित मिश्र अर्थव्यवस्था मॉडेलचे** महत्त्व अधोरेखित करतो.

भारतातील आर्थिक सुधारणांची उत्क्रांती

भारताच्या आर्थिक सुधारणांचा प्रवास हा अचानक लादलेला कोणताही बदल नसून, तो एक अतिशय प्रगल्भ आणि टप्प्याटप्प्याने घेतलेला धोरणात्मक निर्णय आहे. पूर्व युरोप किंवा लॅटिन अमेरिकेत ज्याप्रमाणे 'शॉक थेरपी' (अचानक केलेले मोठे बदल) वापरली गेली, तसे स्वरूप भारताच्या बाबतीत नव्हते. या सुधारणांची औपचारिक सुरुवात **जुलै 1991** मध्ये झाली. त्याकाळी भारतासमोर **व्यवहार तोल (BoP)** संकट उभे होते. भारताकडे परकीय चलनाचा साठा इतका कमी झाला होता की त्यातून केवळ **2** आठवड्यांची आयात शक्य होती. तसेच, वित्तीय तूट जीडीपीच्या **8%** पेक्षा जास्त झाली होती.

या संकटामुळे भारताच्या विकास प्रारूपात (Model) मूलभूत बदल झाला. पूर्वी भारत 'कमांड-अँड-कंट्रोल' म्हणजेच राज्याच्या नियंत्रणाखालील अर्थव्यवस्थेवर भर देत असे. हे मॉडेल वसाहतकालीन परकीय वर्चस्वाच्या भीतीतून आणि सोव्हिएत रशियाच्या नियोजनाच्या यशातून प्रेरित होते. मात्र, 1991 नंतर भारताने **LPG (उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण)** या बाजार-केंद्रित चौकटीचा स्वीकार केला. या प्रवासावर 'वॉशिंग्टन कन्सेंसस' आणि पूर्व आशियाई देशांच्या अनुभवांचा प्रभाव होता. भारताचा हा मार्ग 'प्रयत्न आणि प्रमाद' (trial-and-error) या तत्त्वावर आधारित आहे, जिथे आर्थिक कार्यक्षमता आणि लोकशाहीची राजकीय वास्तवता यांचा समतोल राखला गेला आहे. या लेखात आपण सुधारणांचे वैचारिक आधार, त्यांचे विविध टप्पे आणि शाश्वत विकासासाठी अलीकडे झालेले बदल यांचा अभ्यास करणार आहोत.

वैचारिक आधार आणि जागतिक वैचारिक संदर्भ

भारतातील सुधारणांची रचना समजून घेण्यासाठी, त्यावेळच्या जागतिक वैचारिक बदलांचा विचार करणे आवश्यक आहे. त्या काळात केंद्रीय नियोजन आणि राज्याच्या वर्चस्वाला जगभरातून आव्हाने दिली जात होती.

सुधारणांचे प्रमुख वैचारिक पैलू:

- **सुधारणांची दिशात्मक तटस्थता:** सैद्धांतिकदृष्ट्या, आर्थिक सुधारणा म्हणजे केवळ मुक्त बाजारपेठ असे नाही. त्याचा अर्थ सरकारी नियंत्रण वाढवणे किंवा कमी करणे असा दोन्ही होऊ शकतो. परंतु, जागतिक स्तरावर नियोजित अर्थव्यवस्था अपयशी ठरल्यामुळे, सुधारणांचा अर्थ 'बाजारपेठीय उदारीकरण' असा रूढ झाला.
- **धोरण-केंद्रित अर्थ:** अर्थशास्त्रज्ञ सुधारणांकडे केवळ साधनांमधील बदल म्हणून न पाहता, विकास धोरणातील बदल म्हणून पाहतात. याचा अर्थ असा की, देशाने आपल्या जुन्या चुका आणि आर्थिक जडत्व दूर करण्यासाठी निवडलेला हा एक नवा मार्ग आहे.
- **वॉशिंग्टन कन्सेंससचा प्रभाव: 1980** च्या दशकात उदयास आलेल्या या विचारधारेने बाजारपेठेचे प्राधान्य, वित्तीय शिस्त आणि खाजगीकरणाचा पुरस्कार केला. **1991** च्या संकटात जेव्हा भारताने **IMF** कडून मदत मागितली, तेव्हा या विचारधारेने सुधारणांचा पाया रचला.
- **पूर्व आशियाई मिश्र मॉडेल:** 'टायगर' अर्थव्यवस्थांच्या (पूर्व आशियाई देश) यशामुळे हे सिद्ध झाले की, केवळ राज्य नियंत्रण किंवा केवळ मुक्त बाजारपेठ यापेक्षा 'बाजार-पूरक राज्य' असणे अधिक चांगले आहे. यामुळे भारताला बाजार स्वातंत्र्य आणि राज्य नियंत्रण यामध्ये समतोल राखण्याची प्रेरणा मिळाली.

- **1991 च्या सुधारणांचे अनैच्छिक स्वरूप:** भारताने या सुधारणा स्वतःहून आनंदाने स्वीकारल्या नव्हत्या, तर त्या संकटातून जन्मल्या होत्या. पहिल्या आखाती युद्धामुळे तेलाच्या किमती वाढल्या आणि परदेशातून येणारा पैसा घटला. त्यामुळे IMF च्या अटीनुसार संरचनात्मक बदल करणे भारताला भाग पडले.
- **शैक्षणिक उत्क्रांती आणि शिक्षण:** भारताने 1970 आणि 1980 च्या दशकातील आर्थिक संथपणातून धडा घेतला. अत्याधिक सरकारी हस्तक्षेपामुळे उत्पादकता आणि नाविन्यपूर्णतेला खीळ बसते, हे भारताला उमजले.
- **लोकशाही क्रमिकता (Gradualism):** भारत हा एक बहुविध लोकशाही देश असल्याने, येथे अचानक बदल करणे शक्य नव्हते. सामाजिक स्थिरता राखण्यासाठी आणि कामगार संघटना व नागरिक समाजातील मतभेद टाळण्यासाठी, सुधारणांचा मार्ग हळूहळू आणि टप्प्याटप्प्याने अवलंबला गेला.
- **रचनात्मक परिवर्तनाचे उद्दिष्ट:** केवळ तात्पुरते संकट सोडवणे हा सुधारणांचा हेतू नव्हता. अर्थव्यवस्थेला कमी उत्पादकता असलेल्या शेती क्षेत्राकडून उच्च कार्यक्षमता असलेल्या उद्योग आणि सेवा क्षेत्राकडे नेणे, हे दीर्घकालीन ध्येय होते.

LPG फ्रेमवर्क: भारताच्या सुधारणा प्रक्रियेची रचना

LPG (उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण) ही चौकट भारताच्या आर्थिक संक्रमणाचे मुख्य इंजिन म्हणून कार्य करते. या चौकटीने धोरणात्मक बदलांची दिशा, मार्ग आणि अंतिम ध्येय निश्चित केले आहे.

LPG च्या मितींची तुलना

मिती	संकल्पना	भारतीय अर्थ (अर्थ लावण्याची पद्धत)
उदारीकरण (Liberalization)	दिशा	आदेशात्मक अर्थव्यवस्थेकडून बाजार-निर्धारित प्रणालीकडे जाणे आणि सरकारी नियंत्रण कमी करणे.
खाजगीकरण (Privatization)	मार्ग / रस्ता	परवाना रद्द करणे, आरक्षणातून मुक्त करणे आणि निर्गुतवणुकीच्या माध्यमातून खाजगी क्षेत्राचा विस्तार करणे.
जागतिकीकरण (Globalization)	अंतिम ध्येय	वस्तू, भांडवल आणि तंत्रज्ञानासाठी देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेला जागतिक बाजारपेठेशी जोडणे.

LPG चौकटीची सविस्तर वैशिष्ट्ये:

- **उदारीकरण आणि आर्थिक स्वातंत्र्य:** अॅडम स्मिथ यांच्या 'लायसेझ-फेअर' (अहस्तक्षेप) तत्वातून प्रेरणा घेऊन भारतात उदारीकरण राबवले गेले. याचा अर्थ स्पर्धात्मकता आणि कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी राज्याचा प्रभाव कमी करणे असा होतो. मात्र, भारताने हे करत असताना राज्याची 'कल्याणकारी भूमिका' पूर्णपणे संपवली नाही.
- **खाजगीकरण एक धोरणात्मक साधन म्हणून:** युनायटेड किंग्डममध्ये ज्याप्रमाणे पूर्णपणे राष्ट्रीयीकरण रद्द केले गेले, तसे भारताने केले नाही. भारताने 'निर्गुतवणूक' (सरकारी कंपन्यांमधील अल्प समभागांची विक्री) हा मार्ग स्वीकारला. यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची (PSUs) जबाबदारी वाढली आणि 'कुटुंबातील सोने विकले जात आहे' या राजकीय टीकेचा सामना करणेही सोपे झाले.
- **जागतिकीकरण एक परस्परअवलंबन म्हणून:** याचा अर्थ वस्तू, भांडवल आणि मजुरांची कोणत्याही निर्बंधाशिवाय होणारी हालचाल होय. भारतासाठी याचा मुख्य अर्थ 1995 मध्ये WTO (जागतिक व्यापार संघटना) मध्ये सामील होणे हा होता. याद्वारे भारताने नियम-आधारित जागतिक व्यापार प्रणाली स्वीकारली आणि आयातीवरील सर्वोच्च कर 130% वरून स्पर्धात्मक स्तरापर्यंत खाली आणले.
- **धोरणात्मक कार्यात्मक खाजगीकरण:** औद्योगिक परवाना पद्धत रद्द करणे आणि थेट परकीय गुंतवणुकीसाठी (FDI) क्षेत्रे खुली करणे, ही 'कार्यात्मक खाजगीकरणाची' रूपे आहेत. यामुळे सरकारी मालमत्ता थेट न विकताही अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राचा वाटा वाढवणे शक्य झाले.
- **कल्याणकारी राज्याचे तर्कशास्त्र:** भारत जागतिकीकरणाकडे 'जनकल्याण' या दृष्टीने पाहतो. जागतिक बाजारपेठेशी जोडले जाणे तेव्हाच 'विकास' मानले जाईल जेव्हा त्यातून 'आम आदमी'च्या जीवनमानात सुधारणा होईल. यासाठी आर्थिक वाढीचे फायदे खालच्या थरापर्यंत पोहोचण्यासाठी (Trickle-down effect) काही कालावधी लागणे आवश्यक असल्याचे मानले जाते.
- **FERA ते FEMA स्थित्यंतर:** प्रतिबंधात्मक 'फॉरेन एक्सचेंज रेग्युलेशन अॅक्ट' (FERA) बदलून त्याऐवजी व्यवस्थापन-केंद्रित 'फॉरेन एक्सचेंज मॅनेजमेंट अॅक्ट' (FEMA) आणला गेला. हा बदल सरकारची भूमिका 'संशयी नियंत्रका'ऐवजी 'परकीय भांडवलाचा सुलभक' (Facilitator) म्हणून दर्शवतो.
- **चलन अवमूल्यन आणि स्पर्धात्मकता:** LPG प्रक्रियेचा भाग म्हणून, 1991 मध्ये रुपयाचे 22% अवमूल्यन करण्यात आले. निर्यात स्पर्धात्मकता वाढवणे आणि व्यवहार तोलातील (BoP) असमतोल बाजार-आधारित विनिमय दराद्वारे सुधारणे हा यामागचा उद्देश होता.

- **पुरवठा-बाजूची दिशा (Supply-Side Orientation):** LPG चौकट ही प्रामुख्याने उत्पादनातील अडथळे दूर करण्यासाठीची एक पुरवठा-बाजूची रणनीती आहे. जरी यावर 'श्रीमंत धार्जिणी' अशी टीका झाली असली, तरी गरिबांना पुन्हा वाटप करण्यासाठी आवश्यक असलेले राष्ट्रीय उत्पन्न निर्माण करण्यासाठी हे पाऊल आवश्यक होते.

पहिल्या पिढीच्या आर्थिक सुधारणा (1991-2000): आदेशात्मक अर्थव्यवस्था मोडीत काढणे

पहिल्या पिढीच्या सुधारणांचा मुख्य भर हा मॅक्रो-इकॉनॉमिक (स्थूल अर्थशास्त्र) सक्षमीकरण आणि अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन क्षमतेवर असलेले "परवाना-परमिट राज"चे निर्बंध हटवणे यावर होता.

प्रमुख सुधारणा आणि त्यांची वैशिष्ट्ये:

- **औद्योगिक परवाना पद्धत रद्द करणे आणि आरक्षणातून मुक्ती:** बहुतेक सर्व क्षेत्रांमधील परवान्याची गरज रद्द करून मोठे औद्योगिक उदारीकरण साध्य करण्यात आले. यामुळे प्रशासकीय अधिकार संपले, ज्यांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या उद्योजकतेची गळचेपी केली होती आणि मक्तेदारी निर्माण केली होती.
- **MRTP मर्यादेची समाप्ती:** 'मोनोपॉलीज अँड रिस्ट्रिक्टिव ट्रेड प्रॅक्टिस अँक्ट' (MRTP) अंतर्गत मालमत्तेची मर्यादा काढून टाकल्यामुळे मोठ्या कंपन्यांना उत्पादनाचा विस्तार करणे शक्य झाले. यामुळे देशांतर्गत स्पर्धा वाढली आणि भारतीय कंपन्या जागतिक स्पर्धेसाठी सज्ज झाल्या.
- **बाह्य क्षेत्राचे उदारीकरण:** बाजार-निर्धारित विनिमय दराकडे वाटचाल करणे आणि चालू खात्यावरील परिवर्तनीयता (Current account convertibility) सुरू केल्यामुळे व्यापार सुलभ झाला. यामुळे रुपयाचे मूल्य भारताच्या जागतिक आर्थिक ताकदीनुसार ठरण्यास मदत झाली.
- **सांकेतिक निर्गुतवणूक धोरण:** सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधील (PSUs) अल्प समभागांची विक्री सुरू केली. धोरणात्मक मालमत्तेवरील ताबा न सोडता, या उपक्रमांमध्ये व्यावसायिक शिस्त आणि व्यावसायिक व्यवस्थापन आणणे हा यामागचा उद्देश होता.
- **वित्तीय क्षेत्राचा कायापालट:** नरसिंहम समितीच्या शिफारसींची अंमलबजावणी करून विवेकपूर्ण मानके (Prudential norms) लागू करण्यात आली. वैधानिक तरलता प्रमाण (SLR) कमी केले गेले आणि भांडवल वाटपातील कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी खाजगी व परकीय बँकांना प्रवेश दिला गेला.
- **कर रचनेचे सुलभीकरण:** कर प्रणाली सुलभ करण्यासाठी करांचे टप्पे कमी करण्यात आले आणि सर्वोच्च कर दरही घटवण्यात आले. याचा उद्देश करदात्यांनी स्वतःहून कर भरण्यास प्रोत्साहन देणे आणि शाश्वत महसुलासाठी कराचा आधार रुंदावणे हा होता.
- **FERA च्या जागी FEMA ची स्थापना:** प्रतिबंधात्मक 'फॉरेन एक्सचेंज रेग्युलेशन अँक्ट' बदलून अधिक व्यवस्थापन-देणारं 'फॉरेन एक्सचेंज मॅनेजमेंट अँक्ट' (FEMA) आणले गेले. यातून सरकारची भूमिका 'पोलिसा'ऐवजी 'परकीय भांडवलाचा सुलभक' म्हणून बदलली गेल्याचे स्पष्ट झाले.
- **PMP टप्प्याटप्प्याने बंद करणे:** 'फेड्रल मॅन्युफॅक्चरिंग प्रोग्राम' (PMP) रद्द केल्यामुळे उत्पादनांमध्ये अनिवार्यपणे देशांतर्गत साहित्य वापरण्याची अट संपली. यामुळे भारतीय उद्योगांना उच्च दर्जाचे जागतिक सुटे भाग वापरता आले, ज्यामुळे भारतीय मालाचा एकूण दर्जा सुधारला.
- **भांडवली बाजार बळकट करणे: 1992 मध्ये SEBI (सेबी) ला वैधानिक अधिकार दिल्याने शेअर बाजारासाठी एक पारदर्शक नियामक चौकट तयार झाली. यामुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढला आणि घरगुती बचत उत्पादक कॉर्पोरेट इक्विटीमध्ये गुंतवणे सोपे झाले.**

दुसऱ्या पिढीच्या आर्थिक सुधारणा (2000-01 पासून): संस्थात्मक सखोलता

दुसरी पिढी ही केवळ साध्या उदारीकरणाकडून संस्थांच्या पुनर्रचनेकडे आणि जमीन, श्रम व भांडवल यांसारख्या "घटक बाजारपेठांमधील" (Factor markets) सुधारणांकडे वळली आहे.

प्रमुख सुधारणा आणि त्यांची वैशिष्ट्ये:

- **घटक बाजार सुधारणा (Factor Market Reforms - FMR):** जमीन आणि श्रम यांसारख्या आवश्यक घटकांच्या किमतींमधील विकृती दूर करणे हे सुधारणांच्या यशाचा "कणा" मानले गेले. संसाधनांचे कार्यक्षम वाटप सुनिश्चित करण्यासाठी बाजार-आधारित किंमत ठरवण्याकडे वळणे आवश्यक झाले.
- **प्रशासकीय किंमत यंत्रणा (APM) मोडीत काढणे:** पेट्रोलियम, डिझेल आणि खतांच्या (अंशतः) सरकारी निर्धारित किमती टप्प्याटप्प्याने बंद केल्या गेल्या. यामुळे किमती जागतिक मागणी-पुरवठा स्थितीनुसार ठरण्यास मदत झाली आणि सरकारवरील सबसिडीचा मोठा आर्थिक बोजा कमी झाला.

- **वित्तीय शिस्तीचे संस्थाकीकरण:** केंद्र पातळीवर **FRBM Act (2003)** आणि विविध राज्यांमध्ये 'वित्तीय जबाबदारी कायदे' (FRAs) लागू करण्यात आले. यामुळे वित्तीय आणि महसुली तूट कमी करणे हे वैधानिक बंधन बनले, ज्यामुळे दीर्घकालीन मॅक्रो-इकॉनॉमिक स्थिरता सुनिश्चित झाली.
- **धोरणात्मक निर्गुतवणूक दृष्टिकोन:** केवळ अल्प समभाग विक्रीच्या पलीकडे जाऊन, सरकारने गैर-धोरणात्मक सार्वजनिक उपक्रमांचे (उदा. BALCO, VSNL) व्यवस्थापन नियंत्रण आणि मालकी खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित करण्यास सुरुवात केली. उत्पादकता वाढवणे आणि तंत्रज्ञान अद्ययावत करणे हा यामागचा उद्देश होता.
- **कायदेशीर आणि न्यायिक सुधारणा:** कंपनी कायदा (Companies Act) आधुनिक करणे आणि IPC/CrPC मध्ये बदल सुचवणे, याचा उद्देश विवाद निवारण वेगवान करणे हा होता. हे बदल 'Ease of Doing Business' (व्यवसाय सुलभता) सुधारण्यासाठी आणि परकीय भांडवल आकर्षित करण्यासाठी आवश्यक आहेत.
- **राज्यांना करांचे वाढीव हस्तांतरण:** 10 व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार 'हस्तांतरणाची पर्यायी पद्धत' लागू करून राज्यांना करांच्या वाटणीतील हिस्सा वाढवून देण्यात आला. यामुळे राज्यांना त्यांच्या स्थानिक सुधारणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आर्थिक सोय उपलब्ध झाली.
- **पायाभूत सुविधा क्षेत्राला प्राधान्य:** वीज (विद्युत कायदा 2003) आणि दूरसंचार क्षेत्रातील सुधारणांमुळे खाजगी-सार्वजनिक भागीदारीला (PPP) प्रोत्साहन मिळाले. यामुळे भारतीय उद्योगांच्या वाढीस अडथळा ठरणाऱ्या पायाभूत सुविधांच्या तुटीवर उपाय शोधण्यात आला.
- **कृषी क्षेत्राचा समावेश:** अन्न पुरवठा साखळीत खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे आणि बायोटेक्नॉलॉजीमधील संशोधन आणि विकासासाठी (R&D) चालना देणे, ही पावले ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बाजार-केंद्रित वाढीशी जोडण्यासाठी महत्त्वाची ठरली.
- **सामाजिक क्षेत्राचे मुख्य प्रवाहात आगमन:** शिक्षण आणि आरोग्यासाठी (उदा. सर्व शिक्षा अभियान) बजेटमधील तरतूद वाढवण्यात आली. बाजार उदारीकरणातून मिळणारा लाभांश टिकवून ठेवण्यासाठी निरोगी आणि कुशल कार्यबळ आवश्यक असल्याचे मान्य करण्यात आले.

पहिल्या विरुद्ध दुसऱ्या पिढीच्या सुधारणांची तुलना

वैशिष्ट्य	पहिली (1991)	पिढी	दुसरी (2000s)	पिढी
मुख्य भर	स्थूल-स्थिरीकरण आणि उदारीकरण		घटक बाजार आणि संस्थात्मक सुधारणा	
राजकीय इच्छाशक्ती	संकटातून सक्तीतून प्रेरित	/	उच्च राजकीय इच्छाशक्ती आणि सहमती आवश्यक	
बदलाचे स्वरूप	"लेखणीच्या एका फटकाऱ्याने" (धोरण बदल)		खोलवर संरचनात्मक आणि कायदेशीर बदल	
प्रमुख क्षेत्रे	व्यापार, औद्योगिक परवाना, विनिमय दर		श्रम, जमीन, सबसिडी, वित्तीय शिस्त	

तिसऱ्या पिढीतील आर्थिक सुधारणा: विकेंद्रीकरण आणि तळागाळातील समावेशकता

आर्थिक सुधारणांची तिसरी पिढी ही भारतीय सुधारणांचा 'मानवीय चेहरा' मानली जाते. यामध्ये केवळ व्यापक आर्थिक आकडेवारीवर लक्ष न देता, विकासाच्या सूक्ष्म पायावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. देशातील सर्वसामान्य जनता या विकास प्रक्रियेत मागे राहू नये, हा यामागचा मुख्य उद्देश आहे.

- **कार्यान्वित पंचायत राज संस्था (PRIs):** 73 व्या आणि 74 व्या घटनादुरुस्तीची प्रभावी अंमलबजावणी करणे हे या सुधारणांचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. **निधी, कार्ये आणि कार्यकर्ते** (अधिकारी) यांचे स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे हस्तांतरण सुनिश्चित करण्यात आले. यामुळे **तळागाळाकडून नियोजनाची** प्रक्रिया सुरू झाली आणि उत्तरदायित्व वाढले.
- **समावेशक वाढीचा आदेश:** 11 व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये '**समावेशकता**' या संकल्पनेचा औपचारिक स्वीकार करण्यात आला. केवळ आर्थिक विकास करून चालणार नाही, तर त्यासोबतच **सामाजिक सुरक्षा जाळ्यांचे** सक्षमीकरण करणे आवश्यक आहे, असे मान्य करण्यात आले. यामुळे सुधारणा प्रक्रियेला सामाजिक मान्यता मिळाली.
- **विकेंद्रित वितरण व्यवस्था:** केंद्रिभूत योजनांकडून स्थानिक प्रशासनाकडे लक्ष वळवण्यात आले. प्राथमिक आरोग्य आणि शिक्षण व्यवस्थापित करण्यासाठी **स्थानिक प्रशासनाला** बळकटी देण्यात आली. यामुळे सेवा वितरण हे प्रादेशिक आणि समुदायाच्या विशिष्ट गरजांनुसार अधिक प्रतिसाद देणारे बनले.
- **तळागाळातील सक्षमीकरण:** विकास प्रक्रियेत जनसामान्यांचा सहभाग हा यशाचा मूळ मंत्र मानला गेला. जेव्हा विकासात '**समावेशकतेचा घटक**' असतो, तेव्हा वरून लादलेल्या बाजार-केंद्रित धोरणांना होणारा राजकीय विरोध कमी होतो.

- **सामाजिक क्षेत्रातील उत्तरदायित्व:** 'मनरेगा' (MGNREGA) सारख्या मोठ्या विकास कार्यक्रमांचे सनियंत्रण आणि अनुपालन अधिक कडक करण्यात आले. याचा उद्देश भ्रष्टाचाराला आळा घालणे आणि सरकारी खर्च हा प्रत्यक्ष मालमत्ता निर्मिती तसेच ग्रामीण गरिबांच्या उपजीविकेसाठी वापरला जाईल याची खात्री करणे हा होता.
- **प्रादेशिक दरी कमी करणे:** मागास जिल्ह्यांमध्ये विशेष हस्तक्षेप करून **प्रादेशिक विषमता** दूर करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. पहिल्या पिढीतील सुधारणांचा फायदा प्रामुख्याने औद्योगिक राज्यांना झाला होता, परंतु तिसऱ्या पिढीने शेतीप्रधान आणि आदिवासी भागांकडे विशेष लक्ष दिले.
- **विकासात प्रत्यक्ष लोकशाही:** सामाजिक अंकेक्षणासाठी (सोशल ऑडिट) **ग्रामसभांचा** वापर केल्यामुळे स्थानिक स्तरावरील भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आले. यामुळे सार्वजनिक मालमत्तेवर समुदायाची मालकी आणि जबाबदारीची भावना निर्माण झाली.
- **मानवी भांडवल हे सुधारणेचे ध्येय:** शिक्षण आणि आरोग्याकडे केवळ 'खर्च' म्हणून न पाहता '**गुंतवणूक**' म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन विकसित झाला. श्रमशक्तीची दीर्घकालीन उत्पादकता वाढवणे हा आर्थिक धोरणाचा मध्यवर्ती स्तंभ बनला.

चौथ्या पिढीतील सुधारणा आणि डिजिटल क्रांती

चौथी पिढी ही माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित दृष्टिकोनाने परिभाषित केली जाते. यामध्ये **डिजिटल पायाभूत सुविधा** या मागील सर्व सुधारणांच्या प्रयत्नांसाठी एक शक्तीवर्धक घटक म्हणून कार्य करतात.

- **उपयुक्तता म्हणून डिजिटल पायाभूत सुविधा:** '**डिजिटल इंडिया**' या संकल्पनेचा उद्देश प्रत्येक नागरिकाला उच्च-वेगवान इंटरनेट आणि डिजिटल ओळख (**Aadhaar**) प्रदान करणे हा आहे. यामुळे खाजगी आणि सार्वजनिक सेवांच्या वितरणासाठी एक आभासी कणा तयार झाला आहे.
- **JAM त्रिसूत्री (जन धन-आधार-मोबाईल):** आर्थिक समावेशन, डिजिटल ओळख आणि मोबाईल कनेक्टिव्हिटी यांचा समन्वय साधल्यामुळे **थेट लाभ हस्तांतरण (DBT)** व्यवस्थेत क्रांती झाली आहे. यामुळे मध्यस्थ आणि व्यवस्थेतील गळती पूर्णपणे नष्ट झाली आहे.
- **प्रणालीगत ताळमेळ:** माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित सुधारणा एका गतिवर्धक (Accelerator) प्रमाणे काम करतात. रिअल-टाइम डेटा आणि पारदर्शकतेमुळे पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पिढीतील सुधारणांची अंमलबजावणी जलद होण्यास मदत होते.

- **ई-क्रांतीद्वारे प्रशासकीय परिवर्तन:** ऑनलाइन पोर्टल्स (जसे की **GSTN** किंवा **MCA21**) मुळे प्रशासनातील मानवी हस्तक्षेप कमी झाला आहे. यामुळे अधिकाऱ्यांचे स्वेच्छाधिकार मर्यादित झाले आहेत आणि परिणामी '**क्रोनी कॅपिटलिझम**' (भांडवलशाहीतील साटेलोटे) तसेच भ्रष्टाचाराची व्याप्ती कमी झाली आहे.
- **माहितीमधील विषमता कमी करणे:** शेतकरी आणि लहान उद्योजकांना रिअल-टाइम मार्केट डेटा (उदा. **e-NAM**) उपलब्ध करून दिल्याने त्यांना चांगल्या किमतींसाठी वाटाघाटी करण्यास सक्षम बनवले आहे. यामुळे पूर्वी मोठ्या मध्यस्थांच्या ताब्यात असलेली बाजारपेठ आता लोकशाहीकृत झाली आहे.
- **फिनटेक (FinTech) चा अवलंब:** **UPI** आणि डिजिटल पेमेंटला प्रोत्साहन दिल्याने अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेचा मोठा भाग औपचारिक झाला आहे. यामुळे अधिक व्यवहार कराच्या जाळ्यात आले आहेत आणि **MSMEs** साठी कर्जाचा खर्च कमी झाला आहे.
- **पुराव्यांवर आधारित धोरण निर्मिती:** '**बिग डेटा**' आणि वारंवार बदलणाऱ्या निर्देशकांचा वापर केल्यामुळे सरकारला '**अजाइल (Agile)**' धोरण आराखडा स्वीकारता आला आहे. यामुळे जागतिक धक्के किंवा देशांतर्गत बदलांना प्रतिसाद म्हणून धोरणांमध्ये त्वरित बदल करणे शक्य झाले आहे.
- **सायबर-कायदेशीर कायदे:** डेटा संरक्षण आणि सायबर कायदे अधिक मजबूत करणे हा या पिढीचा नवीन पैलू आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्था सुरक्षित आणि नियमांवर आधारित वातावरणात चालेल याची खात्री यामुळे केली जाते.

रूपांतरणात्मक सुधारणा (2014 ते वर्तमान): रचनात्मक बदल आणि वर्तणुकीतील परिवर्तन

2014 पासून भारताने '**रूपांतरणात्मक सुधारणांच्या**' टप्प्यात प्रवेश केला आहे. या सुधारणा केवळ धोरणात्मक बदलांपुरत्या मर्यादित नसून, त्या आर्थिक घटक आणि संस्थांच्या मूळ वर्तणुकीला लक्ष्य करतात.

- **दिवाळखोरी आणि नादारी संहिता (IBC) 2016:** तणावाखालील मालमत्तेच्या निराकरणासाठी कालमर्यादित प्रक्रिया स्थापित केल्यामुळे कर्जदार आणि सावकार यांच्यातील संबंध मूलभूतपणे बदलले आहेत. यामुळे '**क्रेडिट शिस्त**' (कर्ज फेडण्याची शिस्त) निर्माण झाली असून कर्ज बुडवून मोकळे होणाऱ्या प्रवर्तकांसाठी असलेले नंदनवन संपले आहे.

- **वस्तु आणि सेवा कर (GST) 2017:** विखुरलेल्या कर रचनेच्या जागी 'एक राष्ट्र, एक कर' ही एकात्मिक प्रणाली लागू करण्यात आली. यामुळे राज्यांमधील व्यापारातील अडथळे दूर झाले असून, पहिल्यांदाच खऱ्या अर्थाने एक सामायिक राष्ट्रीय बाजारपेठ तयार झाली आहे.
- **मौद्रिक धोरण समिती (MPC) आराखडा:** महागाईचे लक्ष्य (4% +/- 2%) निश्चित करणे अनिवार्य केल्यामुळे व्यापक आर्थिक स्थैर्य संस्थात्मक झाले आहे. यामुळे दीर्घकालीन देशांतर्गत आणि परकीय गुंतवणुकीसाठी एक अंदाज वर्तवण्यायोग्य वातावरण मिळाले आहे.
- **धोरणात्मक निर्गुतवणूक आणि खाजगीकरण:** 2022 मध्ये 'एअर इंडिया'चा झालेला विक्री व्यवहार हा एक निर्णायक रचनात्मक बदल होता. याद्वारे सरकारने गैर-धोरणात्मक क्षेत्रांमधून बाहेर पडण्याचा आणि व्यवसाय चालवण्याऐवजी प्रभावी प्रशासनावर लक्ष केंद्रित करण्याचा आपला इरादा स्पष्ट केला.
- **विमुद्रीकरण (Demonetization) आणि औपचारिकीकरण:** 2016 मधील या निर्णयाचा उद्देश डिजिटल पेमेंटकडे वळणे आणि समांतर 'काळ्या अर्थव्यवस्थेत' घट करणे हा होता. यामुळे कर भरणाऱ्यांच्या संख्येत आणि डिजिटल व्यवहारांच्या ठशांमध्ये मोठी वाढ झाली आहे.
- **आत्मनिर्भर भारत आणि स्वावलंबन:** कोव्हिड नंतरची ही रणनीती 'जगासाठी मेक इन इंडिया' यावर लक्ष केंद्रित करते. यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स आणि संरक्षण यांसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये आयात पर्यायीकरणाला प्रोत्साहन दिले जाते, तसेच जागतिक मूल्य साखळीशी जोडून राहण्यावर भर दिला जातो.
- **अजाइल (Agile) धोरण दृष्टिकोन:** पाच वर्षांच्या योजनांच्या जुन्या पद्धतीकडून आता सरकार 'प्रतिसाद देणाऱ्या' मॉडेलकडे वळले आहे. सरकार आता फीडबॅक लूप आणि सुरक्षा जाळ्यांचा वापर करून जागतिक अस्थिरतेवर गतिमानतेने प्रतिक्रिया देते, जसे की महामारीच्या काळात दिसून आले.
- **कामगार कायदांचे सुलभीकरण:** इझनभर केंद्रीय कामगार कायदांचे चार सोप्या संहितांमध्ये एकत्रिकरण करण्यात आले आहे. याचे उद्दिष्ट कामगारांचे संरक्षण आणि औद्योगिक लवचिकता यांच्यात समतोल साधणे हा असून, याद्वारे उत्पादन क्षेत्रातील सर्वात जुनाट समस्यांपैकी एक सोडवण्याचा प्रयत्न केला आहे.
- **कायदाद्वारे वर्तणुकीवर जरब:** बेनामी व्यवहार कायदा आणि पलायनखोर आर्थिक गुन्हेगार कायदा कडक केल्यामुळे अवैध संपत्ती विरोधात एक जरब निर्माण झाली आहे. याद्वारे कॉर्पोरेट आणि रिअल इस्टेट क्षेत्र स्वच्छ करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

भारतीय सुधारणांचा दृष्टिकोन: क्रमिकता विरुद्ध आमूलाग्र बदल
सुधारणांचे आर्थिक तर्क आणि लोकशाही संमती यांमधील तणाव हाताळत असताना भारताने एक विशिष्ट मार्ग निवडला आहे, जो स्थिरतेची खात्री देतो. यालाच सुधारणांचे 'भारतीय मॉडेल' म्हटले जाते.

- **'शॉक थेरपी' ऐवजी क्रमिकता:** भारताने आमूलाग्र बदलांच्या (Shock Therapy) ऐवजी **हळूहळू आणि टप्प्याटप्प्याने** (Gradualism) जाण्याचा मार्ग निवडला. यामुळे इतर देशांमध्ये झालेली सामाजिक उलथापालथ किंवा आर्थिक कोसळणे टाळता आले. या मार्गामुळे सुधारणा या लादल्या न जाता वैचारिक वाटाघाटींतून स्वीकारल्या गेल्या.
- **लोकशाही वैधतेची मर्यादा:** बहुपक्षीय व्यवस्थेत निवडणुकीतील मंजुरी मिळवणे आवश्यक असते. याचा अर्थ असा की, सुधारणांचा समतोल **वितरणात्मक न्यायाशी** राखला गेला पाहिजे, जेणेकरून कोणतेही एक धोरण मोठ्या मतदार वर्गाला दुरावणार नाही.
- **'थांबा आणि पुढे जा' (Stop-and-Go) ची वस्तुस्थिती:** सुधारणांच्या गतीमध्ये वेळोवेळी येणारे अडथळे (उदा. 2004 मधील धोरणात्मक निर्गुतवणुकीला लागलेला ब्रेक) हे भारतातील आघाडीचे राजकारण आणि बहुलवादी स्वरूप दर्शवतात. येथे धोरणांना राजकीय सहमतीची प्रतीक्षा करावी लागते.
- **संस्थात्मक शिक्षण आणि अनुकूलन:** 'चूक आणि शिका' या उक्तांतीनुसार, राज्याने परिणामांवर आधारित आपल्या धोरणांमध्ये बदल केले आहेत. जसे की, 'केवळ विकास' यावरून **'मानवीय चेहरा असलेल्या सुधारणा'** या तत्त्वज्ञानाकडे झालेले संक्रमण.
- **अजाइल (Agile) धोरण आराखडा:** 2014 नंतर, ताठर नियोजनाकडून 'अजाइल' व्यवस्थापनाकडे झालेले संक्रमण सरकारला उच्च-वारंवारता निर्देशकांचा (High-frequency indicators) वापर करण्यास अनुमती देते. यामुळे जेव्हा गरज असेल तेव्हा सरकार निर्णायक पावले टाकू शकते.
- **बाजारपेठ-वर्धक म्हणून राज्याची भूमिका:** राज्य ही बाजारपेठेला पर्याय नसून ती एक **नियामक आणि सुलभकर्ता** (Regulator and Facilitator) आहे. आधुनिक भारतीय दृष्टिकोन पायाभूत सुविधा आणि मानवी भांडवल निर्मितीवर लक्ष केंद्रित करतो, ज्याची बाजारपेठेला भरभराटीसाठी गरज असते.
- **संदर्भ-विशिष्ट संकरित मॉडेल (Hybridity):** 'वॉशिंग्टन कन्सेन्सस' आणि 'पूर्व आशियाई मॉडेल' या दोन्हीतून प्रेरणा घेऊन भारताने एक **संकरित व्यवस्था** तयार केली आहे. यामध्ये संवेदनशील क्षेत्रांत राज्याचे धोरणात्मक अस्तित्व कायम ठेवले जाते आणि उर्वरित क्षेत्रांचे उदारीकरण केले जाते.

- **जागतिक धक्क्यांविरुद्ध लवचिकता:** भांडवली खात्याचे (Capital account) सावध उघडणे आणि 'आत्मनिर्भरतेवर' लक्ष केंद्रित केल्यामुळे भारताला जागतिक आर्थिक संकट आणि पुरवठा साखळीतील विस्कळीतपणापासून संरक्षण मिळाले आहे.

मागणी-पुरवठा वाद: सुधारणा चक्राचे ताळमेळ

भारताच्या सुधारणा प्रवासातील एक महत्त्वाचा शैक्षणिक वाद म्हणजे व्यापक आर्थिक स्थिरीकरण (मागणी) आणि रचनात्मक सुधारणा (पुरवठा) यांचा क्रम लावणे हा होय.

- **पुरवठा-बाजूचा रचनात्मक रेटारा:** औद्योगिक परवाना रद्द करणे आणि GST सारखी धोरणे राष्ट्राची उत्पादकता वाढवण्यासाठी तयार केली गेली आहेत. वस्तूचे उत्पादन सुलभ आणि स्वस्त करून दीर्घकालीन विकास साधणे हा यामागचा उद्देश आहे.
- **मागणी-बाजूचे स्थिरीकरण:** वाढीव पुरवठ्यासाठी बाजारपेठ उपलब्ध असावी यासाठी लोकांची खरेदी शक्ती आणि रोजगार वाढवण्याच्या उपाययोजना आवश्यक आहेत. यामुळे चलनघटीचा दबाव किंवा औद्योगिक मरगळ टाळता येते.
- **वेळेच्या अंतराचे आव्हान (Time-Lag Challenge):** पुरवठा-बाजूच्या सुधारणांचे फायदे मिळण्यासाठी अनेकदा वर्षे लागतात. यामुळे एक 'आकलन दरी' (Perception Gap) निर्माण होते, जिथे सुधारणा सुरुवातीला श्रीमंतांच्या फायद्याच्या वाटतात, कारण उत्पन्न अद्याप सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचलेले नसते.
- **महागाई लक्ष्मीकरण हा एक पूल:** MPC द्वारे किमतींमध्ये स्थिरता राखून सरकार गरिबांच्या वास्तव उत्पन्नाचे संरक्षण करते. यामुळे संरचनात्मक पुरवठा सुधारणा लागू होत असताना मागणी स्थिर राहिल याची खात्री मिळते.
- **उत्पादकतेशी जोडलेली वाढ: PLI (उत्पादन संलग्न प्रोत्साहन)** योजना या मागणी आणि पुरवठा दोन्हीचा समन्वय दर्शवतात. यामध्ये उत्पादनाला अशा प्रकारे प्रोत्साहन दिले जाते की ज्यामुळे दर्जेदार रोजगार निर्माण होतो आणि पर्यायाने दीर्घकालीन मागणी वाढते.
- **राजकोषीय शिस्त विरुद्ध कल्याणकारी खर्च: 'FRBM विरुद्ध समावेशकता'** हा वाद कमी तूट राखणे (पुरवठा-बाजूची विश्वासार्हता) आणि मोठ्या सामाजिक योजनांना निधी देणे (मागणी-बाजूचा आधार) यातील संघर्ष अधोरेखित करतो.
- **दुहेरी उत्प्रेरक म्हणून पायाभूत सुविधा:** रस्ते आणि डिजिटल नेटवर्कमध्ये गुंतवणूक केल्यामुळे एकाच वेळी तात्कालिक मागणी (रोजगार/बांधकाम) आणि दीर्घकालीन पुरवठा कार्यक्षमता (कमी लॉजिस्टिक खर्च) निर्माण होते. हा एक उत्तम सुधारणा पूल म्हणून काम करतो.

- **शाश्वत समृद्धीचे तर्कशास्त्र:** तज्ञांचे असे मत आहे की जेव्हा लेजरच्या दोन्ही बाजू (मागणी आणि पुरवठा) संतुलित असतात, तेव्हाच समृद्धी शक्य होते; पुरवठा सुधारणा संपत्ती निर्माण करतात, तर मागणी-केंद्रित सामाजिक सुधारणा त्या संपत्तीचे समान वाटप सुनिश्चित करतात.

भारताच्या आर्थिक सुधारणा 1991 च्या केवळ जगण्याच्या धोरणापासून (Survival Strategy) एका अत्याधुनिक रूपांतरणात्मक आराखड्यापर्यंत विकसित झाल्या आहेत. धोरणात्मक नियंत्रणमुक्ती, संस्थात्मक सक्षमीकरण आणि डिजिटल सक्षमीकरणाच्या पिढ्यांमधून प्रवास करताना भारताने बाजारपेठेची कार्यक्षमता आणि सामाजिक वैधता यामध्ये समतोल साधला आहे. **क्रमिकता** हे भारताच्या लोकशाही प्रक्रियेचे वैशिष्ट्य राहिले असले तरी, अलीकडील वर्तणुकीतील आणि रचनात्मक बदलांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक अस्थिरतेमध्ये लवचिक, समावेशक आणि उच्च-क्षमतेची वाढ साध्य करण्यासाठी सज्ज केले आहे.

नियोजनाशी संबंधित मुद्दे

आर्थिक नियोजनाची उत्क्रांती आणि समकालीन प्रासंगिकता
आर्थिक नियोजन म्हणजे विशिष्ट सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राज्याने आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी केलेला जाणीवपूर्वक आणि पद्धतशीर प्रयत्न होय. ऐतिहासिकदृष्ट्या संसाधनांची कमतरता आणि रचनात्मक असंतुलनावर मात करण्यासाठी नियोजनाचा उदय झाला. काळाच्या ओघात हे नियोजन कठोर आणि वरून लादलेल्या **आदेशात्मक** स्वरूपाकडून लवचिक आणि **सहभागी** प्रक्रियेकडे वळले आहे. भारताच्या संदर्भात हा प्रवास केंद्रीय नियोजन आयोगाकडून **नीती (NITI) आयोगाकडे** झालेला बदल दर्शवतो. हा बदल **सहकारी संघराज्य** आणि मानवी वर्तणुकीच्या अंतर्दृष्टीकडे (Behavioral Insights) वळण्याचे प्रतीक आहे. एक सैद्धांतिक आणि उपयोजित शास्त्र म्हणून नियोजन हे एक गतिमान साधन राहिले आहे. ते शाश्वत विकास आणि बाजारपेठेतील गुंतागुंत यांसारख्या जागतिक वास्तवांशी स्वतःला सतत जुळवून घेत आहे.

नियोजनाची वैचारिक पायाभरणी आणि स्वरूप

- **संसाधनांचे सर्वसमावेशक सर्वेक्षण:** एच. डी. डिकिन्सन यांच्या मते काय उत्पादन करावे, कसे करावे आणि कोणासाठी करावे यावर जाणीवपूर्वक निर्णय घेण्यासाठी आर्थिक व्यवस्थेचे पूर्ण सर्वेक्षण करणे नियोजनासाठी आवश्यक आहे. हे बाजारपेठेतील गोंधळाऐवजी **तर्कसंगत दूरदृष्टी** आणते.